

Йордан Йовков

Земляци

Земляци

I част

От две — три седмици полкът е на лагер в една долина, няколко километра от брега на Мраморно море. Наблизо са развалините на изгорялото село Ашака — Ени — Севендекли. Рядко някой от войниците може безпогрешно да изговори това странно и много сложно име. То се запомня мъчно, неволно се бърка с други и всеки го произнася, както завърне. Това е случайно и скръбно съвпадение: селото не съществуваше вече и, като стар надгробен надпис, изчезваше сякаш и името му.

Войниците помнят това село повече с разочарованието, което им донесе. Една студена вечер те пристигнаха тук измръзнали и капнали от умора. През целия ден на похода бяха си мислили само за тия топли и светли стаи, които ги чакат, и отрано се радваха на хубавата почивка при големи огньове и между добри и гостоприемни хора. Нищо подобно: пред тях стоеше безлюдно, полуизгоряло и полуразрушено село. Имаше няколко здрави къщи, но те не можеха да поберат всички. Войниците прекараха една нощ по-студена и по-мъчителна, отколкото в окопите, и на другия ден още почнаха да си строят землянки. Всичко, което огънят беше пощадил в селото — дъски, греди, врати и прозорци, всевъзможния дървен материал до последната треска, — се събра и употреби за лагера и за окопите. Тук — таме сега, между грамадите разхвърляни камъни, засипани със сняг, стърчат само голи стени, опушени и обгорели. На много места из разградените дворища в снега се чернеят ями: войниците са изкоренили и дънерите на овошките, изсечени много по-рано.

Само две къщи, като по някакво чудо, са оцелели от селото и сред купищата развалини стоят уединени и осиротели. В тях е щабът на полка и наблизо, по двата склона на долината, започват землянките на лагера. Това са най-оригинални и най-разнообразни постройките: по-големи и по-малки, по-високи и по-ниски, еднострехи, двустрехи и кръгли. Ако се гледа само отвън, никой няма да повярва, че там под земята, може да бъде тъй просторно и широко, че може да има удобства и даже разкош. Има легла, маси, полици, импровизирани печки и камини. Някъде може да се видят, прикрепени към стените, огледала, цели или само парчета. Може да се види дори някоя скъпа висяща лампа или литография в рамка. Всичко това е взето от разрушеното село. Отвън пъстротата и разнообразието не са по-малки. Землянките са удобни и здрави, но това не стига: стрехите, прозорците, вратите, целите фасади на тия бедни колиби имат особени форми, отрупани са с украшения и дори някъде, ако и несръчно и наивно, заличават линии и контури на някой известен стил.

Няколко дни поред една забавна и весела работа беше да се уреждат и украсяват землянките. Но падна сняг — и това разнообразие отвън изчезна и се заличи. Дебели преспи сняг лежат сега върху покривите, приравняват ги и ги съединяват със земята. Целият лагер като че изведнъж потъна по-дълбоко и отвън в снега се чернеят само вратите, комините с жълти петна около тях и гъстата мрежа от пътеки. Наоколо се простират широки и равни хълмове, покрити с дълбок сняг. Никакво движение, никакви признаци на живот. Войната е пропъдила не само мирните жители на селата, но дори и птиците и зверовете. Еднообразната снежна пелена приближава хоризонта, околността изглежда безжизнена и пуста, дремливо мълчалива и тъй рязко и изведнъж се очертава и свършва върху тъмния фон на облачното небе, като че е накрай света. Единственото място, където има някакъв живот, си остава все пак лагерът. Землянките са засипани със сняг и почти не се забелязват, но от безбройните комини се издигат стълпове дим, наоколо се виждат човешки фигури, които сред снега изглеждат съвсем черни, тежки и мудни. Лагерът прилича сега на някакво арктическо село на лопатари.

II част

На северния край на лагера, горе, към билото на хълма, са землянките на седма рота. Това знаят почти всички войници от полка, защото тук е землянката на ефрейтора Стоил Първанов. Стоил е един от тия войници, които с вънкашността си изведнъж се отделят и изпъкват между еднообразните войнишки фигури, запомват се и за своите роти са също като типичните черти на една физиономия. „Седма рота е! казват уверено войниците, дори много отдалеч. — Седма рота е! Ето го оня, високия ефрейтор!“ Стоил е наистина много висок и едър, но той няма тая внушителна и мъжествена фигура, каквато обикновено имат твърде снажните хора. Той е приведен, отпуснат и тежък. Когато върви, коленете му се прегъват и цялото му тяло се криви и полюлява ту на една, ту на друга страна. Той е мълчелив, рядко се смее, не се оплаква и не роптае. Ония, които отблизо са имали работа с него, знаят, че е опитен, твърде разумен, при това добродушен и кротък. И войниците от ротата, инак разпуснати в отношенията си, към Стоила хранят неволно уважение. Дори фелдфебелът Буцов, навъсен и сприхав човек, приема да дружи и да разговаря само с него. Той често повиква Стоила в землянката си, и не вече със строгия си началнишки тон, а просто и сърдечно, като всеки човек, разказва му нещо за семейните се работи, или пък се оплаква от ревматизма си.

В землянката Стоил е като глава на семейство. Наедно с него живеят още трима души: Никола, Димитър и Илия барабанчикът. И четиримата са земляци — всички от село Брешлян. Войната ги свърза и сближи още повече: отколе те пътуват наедно, лягат и стават наедно, бият се един до други.

Подир Стоила второ почетно място има Никола. Това е весел, приказлив и малко ексцентричен човек. Никола е бивш горски стражар в Брешлян, при това и прочут ловец, затова смята войната като стара своя професия. Той е здрав, снажен и червендалест, има внушителна и войнствена фигура, сам се гордее с това и не пропуска да се натруфи, с каквото намери. Една

постоянна грижа има за брадата си, най-напред той я остави цяла дълга, корава и остра, като четина, после още един или два пъти и дава друга форма. Сега има големи руски бакенбарди. Те се съединяват с мустаците му, покриват и двете му бузи чак под очите, на лицето му като че стои някаква полумаска, но тъй Никола се харесва и, както сам казва, приличал на Скобелева. Често той изважда от джеба си валчесто огледалце, голямо колкото биволско око, оглежда се в него, като го мести ту пред едното, ту пред другото око, мръщи се, подсуква мустаците си и тегли бакенбардите. После скрива огледалцето, лицето му светва, взема горда поза и започва да говори сега на руски. Един невъзможен руски език: „Иля! Голубчик! Подай на меня пажалуста немножко водицу!“

Стоил, Никола и Димитър са възрастни, близо четиридесетгодишни мъже. Между тях е най-млад Илия. Той е съвсем младо момче, от последния набор, беше барабанчик на ротата, но още в първото сражение никой не видя как си изгуби барабана, дадоха му пушка и сега е войник, както всички. Той е най безгрижен, обича много да се смее и затова следи всички шеги и лудории на Никола и дори твърде хитро ги предизвиква. Една по-интимна дружба свързва двамата. Никола бащински покровителствува барабанчика, а той пък му се отплаща с всевъзможни дребни услуги: носи вода, намира тютюн, отстъпва на Никола част от хляба си, или пък в походите, за да го облекчи, носи понякога пушката му. Към него Никола се държи снизходително и важно, като към послушен и верен паж.

Добрият живот в землянката често се разваля. Никола се шегува всякога, смехът на Илия го ласкае, той се увлича все повече и повече, става наистина изобретателен и духовит. Но всички тия шеги са насочени изключително върху Димитра. Това е дребен, свит и плах човек, наивен и малко глупав, или пък се преструва на глупав. От някаква болест е окапала косата му и главата му е съвсем плешива. Той е и без мустаци, дори без вежди и цялото му лице гъсто е набраздено с бръчки, като че е лицето на татуиран австралиец. Когато си снее фуражката, Димитър е тъй смешен, че който и да го види, мъчно може да се удържи да не се засмее. Ето неизчерпаемата и съблазнителна рудница за шегите на Никола. Какви не сравнения и подмятания измисля той за тази плешивост на Димитра. В походите, през почивките, па дори и в окопите, той неочаквано пуца тия шеги, които като безопасни бомби, избухват между войниците и подигат оживление и смях. Никола често прекалява и Димитър, колкото и да е кротък, губи търпение, избухва караница и намесата на Стоила става необходима. „Аз крив ли съм — говори почти с плач в гласа си Димитър, — аз крив ли съм! Божеството ме е създало такъв!“

А инак Димитър е добър и ценен другар. Той никога не остава без пари и без тютюн, а понякога намира и ракия. Всичко той дели най-щедро с другарите си, особено с Никола; може би това е отчаяно средство да подкупи тоя лош и непримирим човек. Димитър е и храбър, смел и безстрашен до някакво апатично и тъпо безумие. Той е вечният доброволец за всяка опасна служба. Войниците говорят, че нощем след сраженията Димитър излизал много напред и обирал мъртвите. Това като че знае и подпоручик Варенов, ротният им командир. Често той някак знаменателно го пита: „Е, как си, Димитре, сега как си!“ „А-а-арно съм, господин подпоручик! Имам си малко парици, имам си и тютюнец!“ Димитър не изговаря, а сякаш плачливо пропява тия думи, като речитатив, и жълтото му като пергамент лице с безбройните си бръчки веднага става безразлично и безнадеждно глупаво. Никой в тая минута не може да твърди дали той изобщо е способен на каквото и да е престъпление.

Тия дребни недоразумения не пречат на четиримата другари да живеят добре. Те, освен това, се случват твърде рядко, а по-рано, когато бяха на позициите, и съвсем липсваха. Там опасностите, теглата и лишенията още повече ги сближаваха и когато се случеше да се разделят, всеки се грижеше повече за другите, отколкото за себе си. Но сега те почти са без работа. Единствената служба тук е дежурството на ротите, което прекарват в окопите при брега на морето, но и то идеше през всеки две седмици. В тая скука и безделие караниците избухват и от най-дребните причини: кой да отиде наедно с общите команди за дърва в гората, на кого е ред да спи откъм вратата на землянката, кой е виновен за някоя изгубена дребна вещ. Към всичко това се прибавят главоболията, които създава Никола. Но тия недоразумения скоро се изглаждат и забравят. Уравновесеният и спокоен характер на Стоила и голямото му влияние между тях ги примирява и обединява. В много случаи Стоил е и баща, и по-стар брат, и началник, и съдия.

Откакто са в този лагер, времето тече бавно, монотонно и скучно. Подир хубавите и топли, почти пролетни дни захвана студена и люта зима. По цели дни наред ниско по земята се надвисва не небе, а някаква мътна и тежка мъгла, от която непрекъснато вали сняг, вали тихо и бавно, но гъсто и обилно, като че се готви да затрупа цялата земя. Всичко утихва и се смълчава в някакво покорно и тихо очакване. Други път излиза вятър, подига се виелица и над замръзналото поле се носят облаци от сняг. Вън е студено, но в землянките, затрупани от снега, става по-топло. Освен това в такива дни е и по-спокойно, защото лошото време правеше невъзможно всяко сражение.

В такива дни другарите прекарват в землянката си и не излизат. С другите войници те се виждат, когато отидат на храна. В хубаво време те правят по-далечни и по-дълги разходки из лагера. Всякога те ходят наедно: Никола с Илия и след тях Стоил и Димитър. Те се срещат с познати, ходят между войниците, слушат най-последните новини за мира или пък новините, които идеха от фронта. Някъде само слушат, а някъде и сами разказват разни епизоди от войната.

В тия разговори най-голямо и най-живо участие взема Никола. Той се чувства като риба във вода, върви с Илия между землянките, спира се ту при едни, ту при други войници, здрависва се, говори с познати и непознати. Едно след друго в него се менят най-различни настроения. Ето го, цял изпълнен с надменност и високомерие, с ръце отзад, той дава едното си ухо и насмешливо слуша какво му говорят. На друго място, разчувствуван и изненадан, шумно поздравява някого и добродушно и сърдечно го потупва по рамото. Той спори, говори разпалено, дори се скарва някъде и е готов на скандали. Някъде пък става сериозен и тайнствено важен и ниско, на ухо, поверява някакви тайни. Веднага след това за нищо и никакво се развеселява, смее се високо и гласът му се раздира и звучи като контрабас. Той е жив, подвижен, пъргав. С бакенбардите си, с позите и жестовете си, с цялата си оригинална фигура той прилича на смешно гримиран актьор в някоя водевилна игра.

Никола не пропуска и да се похвали. Като посочва Илия за постоянен свидетел, той разказва страшни и поразителни случки из войната, като някак равнодушно и скромно прибавя, че понеже в едно сражение е взел еди — колко пленници, скоро ще бъде награден, но той малко държи на това. Случва се да срещнат някой наивен и простичък войник. Никола веднага го познава и го спира. Сега въображението му не знае никакви граници: той страшно

увеличава числото на пленниците, говори само за кръвнини и сеч, разказва за някакво неприятелско знаме, което сам бил отнел. Изведнъж той започва да говори на руски и уверява изумения си събеседник, че не е българин, а забайкалски казак и в полка служи като доброволец. Никола е спокоен и сериозен. Илия потвърдява всичко, хапе езика си, за да не се засмее, но щом отминат войника, той се превива от смях. Тия разходки из лагера са същински празници за него. Наблизо подир тях вървят Стоил и Димитър. Стоил добродушно се усмихва, а на лицето на Димитра стои и възхищение, и страх. Но Димитър е доволен, че поне тоя път градушката бие чужди градини.

Едно друго място, където те обичат да ходят, е върхът на хълма, който е на юг от лагера. Там са окопите и люнетът, който бяха направили, когато дойдоха, оттам се вижда и морето. Но денем там не позволяват да се ходи, защото в морето кръстосват турски броненосци, които стрелят навсякъде, гдето забележат движение на хора. Те отиват там вечер, когато се стъмни. Случват се тихи вечери, когато няма вятър и не вали. Пак е студено и облачно, но сега облаците са по-тънки и по-високо издигнати, има месец и там, гдето той е скрит зад облаците, стои светло и мътножълто петно. От слабата светлина на месеца и от сиянието на снега нощта изглежда изцяло бяла, морето е спокойно и сребърна пътека блещи напреки по него. Оттатък, на малоазиатския бряг, се изправят високи планини, покрити със сняг, загадъчни и тихи.

Земляците присядат в окопа и гледат морето. Всичко им се струва преобразено и чуждо, чувствуват се заблудени и загубени в непознат и далечен свят.

Наблизо покрай окопа ходи часовият, снегът хрущи под стъпките му, натъкнатият нож се белее и проблясва. Но сам той изглежда да е съвсем равнодушен към всичко наоколо. Той се вира внимателно само към морето. Оттам от време на време идат редки и далечни топовни гърмежи. Това е турски параход, който стреля от морето срещу позициите на брега.

Както разказваха, малко загуби е имало от стрелбата му, но тоя параход с едно настойчиво постоянство продължаваше да стреля почти всеки ден. Понякога стреля и късно през нощта. Никола е кръстил тоя параход Банчовото куче. Един техен съсед от Брешлян, Банчо, имаше голямо, но съвсем старо куче. То беше безвредно, нямаше ни един зъб, немощно и оскубано, но зло, нахвърляше се върху всеки минувач и яростно лаеше, като наместо зъби показваше посинелите си венци. В сравнението на Никола имаше нещо вярно. В далечината и в мрака очертанятия на парахода се губят, черният и нечист дим широко се разстила, ярко блещат някакви червени огънове и над бялата и чиста повърхност на морето се рисува исполински образ на настръхнало чудовище с огнени очи, гневно устремени към брега, и топовните гърмежи, ту редки, ту внезапно по-чести, идат като далечен и пресипнал лай.

III част

Дните се редяха един след други и нищо не изменяше живота в лагера. Напоследък времето се поправи: денем грееше слънце, снегът ослепително блещеше, въздухът беше

неподвижен и топъл. Но щом се мръкнеше, изведнъж пак ставаше много студено, земята замръзваше и на безоблачното, почти черно небе звездите изглеждаха по-многобройни, по-трепетни и по-ярки.

Една нощ Стоил се събуди много рано. Той почувствува някаква промяна, но не разбираше отгде можеше да иде. Платното, с което затваряха вратата на землянката, се беше развързало, удряше се и шумеше, вътре влизаше вятър и още живата жаравата в огнището проблясваше в тъмнината. Но студ нямаше. Стоил не можа да се стърпи, стана и излезе. Вън веднага полъхна върху лицето му топъл и лек вятър, който като че идеше отблизо някъде из мрака. В лагера беше тихо и само през малки паузи се повтаряха едни и същи звукове: подрънкваше някаква тенекия, плющеше платнище или прошумяваше по земята захвърлена хартия. Беше топло, дишаше се леко. Миришеше на топла и влажна земя.

Стоил пристъпи няколко крачки пред землянката, спря се, разгледа небето, обърна се ту на една, ту на друга страна и внимателно се вслуша. Изведнъж, като че нахлуваше из внезапно разкрити врата, до него достигна далечен шум. Шумеше морето, но шумеше сега високо, отчетливо и ясно, толкоз повече че навред наоколо беше тихо. Тая нощ не приличаше на други: небето изглеждаше по-издигнато и по-просторно, снегът не се белееше тъй много, очертанията на хълмовете бяха по-резки и по-ясни. Стоил повече не се съмняваше: идеше пролетта.

Той се прибра в землянката. Искаше му се да събуди поне Димитра и да поприказва с него, но и той, и Никола, и Илия тъй спокойно и сладко спяха, че той не се реши. И Стоил сяда на леглото си, заглежда се в жаравата на огнището, червеникав блясък огрява лицето му, той се усмихва. Отвън иде глух и смесен шум, наблизо непрекъснато клокочи вода. Неотразима и сладка самоизмама обзема Стоила: струва му се, че е в къщи, че вън бълникат и плющят капките на капчуците, че утре щом стане, приз мокрите и черни клони на овошките ще види ясно и синьо небе, а в двора ще влязат и ще запечат лазарки. „Ой, Ладо, Ладо!...“ — нисичко запява той някаква лазарска песен, обръща се нисичко да не би да го е чул някой, разбърква огъня и пак се усмихва.

Тая нощ Стоил повече не можа да заспи. На сутринта, когато лагерът се събуди, всички се зарадваха на истинския пролетен ден. Някакво чудо беше станало през нощта, което изведнъж преобрази и измени всичко. Южният вятър продължаваше да духа на топли и широки пориви, небето беше ясно. Не само от слънцето, а като че от цялото небе се сипеха лъчи и въздухът, и снегът, и всяка капка вода ослепително блещяха.

В лагера настана голямо оживление. Вратите на всички землянки широко и тъмно зоят, по стрехите са прострени дрехи, които се развяват от вятъра, като разноцветните флагове на някакъв празник. Войниците са навън. Те ходят насам — нататък, събират се на групи, шумят, разговарят се и се смеят високо. Отчетливо и ясно долитат викове и откъслечни фрази от най-отдалечените краища на лагера. Нагоре и надолу по двата склона на долината спущат се и се изкачват същински живи струи от войници. Невероятно изглеждаше, че всичката тая многобройна маса доскоро само беше невидима, мълчелива и скрита някъде из земята. Като грамаден мравуняк на термити, лагерът се пробуди, избликна и обля долината.

Днес е неделен ден и в лагера щеше да има литургия и панихида за убитите. Буцов беше заповядал най-строго, всички от ротата да се изчистят, да се избърснат и стегнат. В такива

случаи, макар и на бойното поле, у него се събуждат стари казармени навици и той става придирчив и строг и за най малките дреболии. Никола и Димитър са пред землянката си. Те са прострели на земята едно платнище и върху него Никола е разхвърлил всички вещи от раницата си и се готви отново да ги нарежда. Но тая работа му досажда, той сяда, изважда огледалцето си и с голямо самодоволство се залавя за тоалета си. Димитър е наметнал шинела си, а на коленете си държи куртката си. Той е в недоумение и се чуди какво да прави: някъде тя е изгоряла, някъде съвсем разпрана и разкъсана, всички копчета почти липсват. Конците няма да стигнат, а и за кръпките, които той е приготвил от стар шинел, съвсем не подхождат на жълтия цвят на куртката. Тая работа ще иска и много труд, и много време и пак няма да се свърши, както трябва. И Димитър, за да се поразвлече и да отложи някак тая неприятна грижа, издига с две ръце куртката, гледа дупките по нея и брои с глас: „Една, две, три... Аха! и тука!... шест, седем...“

Стоил отдавна е готов. От тая сутрин той като че не може да се застои на едно място; обикаля около землянката, влиза и излиза оттам, подканя Никола и Димитра да бързат, после бавно и замислено се разхожда, излиза наблизко вън от лагера, спира се и продължително гледа в полето. Снегът бързо се топи. На много места е разкъсан, нечист и зацапан по краищата.

Откриват се вече на много места дълги ивици от черна и мокра земя. Из всички долове тръгват потоци с жълта и мътна вода. Ниско над земята, гдето няма сняг, и над разкаляните пътища, се дига бяла пара. Земята се пробужда, стоплена от слънцето, обляна с хиляди потоци. Като че топла кръв избива и се струи из нейните жили, протягат се и се разкършват могъщите и членове, чувствуват се равномерните удари на изполинския и пулс.

Стоил се завръща към землянката. Колкото повече усилия той е употребил, за да се стегне и облече по-добре, толкоз по-малко е успял. Ремъкът му е много стегнат, шинелът му е станал още по-къс и тесен, цялата му фигура изглежда сега по-разкривена, некрасива и тромава. Но днес той е друг: очите му блещят, трескаво е възбуден и дори весел.

— Какво време а, Никола? — говори той. — Какво време!... Виж какво прави белият вятър.

— Ще си иде снегът... Още ден — два — земи си лятото. Ама да си сега в гората и да гледаш. Всичко пощурява... тревата расте, пъпките растат. Ей тъй — на, с очи се вижда как растат... Хе! — разпалва се Никола. — Хубаво е там! Вземи си пушката, вземи си кучето — и баста!

— Не може сега, забранено е.

— Забранено... Нека си е забранено. Ние да знаем по-добре кое трябва да се бие и кое не. В гората, приятелю, горският е и цар, и господ.

Илия се завръща отнякъде и изведнъж, като че из земята се изправя при тях.

— О, Илия! Голубчик! — посреща го възторжено Никола. — Намери ли го?

— Ананий го няма. Ама аз влизах в землянката... тенджерата ври на огъня...

— А, ври! Харашо, брат, харашо! Будем кушат. Само ти да не избягаш. Май си такъв гражданин.

— Фелдфебелят заповяда да ти кажа. Утре си караул.

Илия казва това наглед равнодушно и спокойно, но той чака и с усмихнати и дяволити очи следи Никола. А Никола като че не чува и продължава да нарежда раницата си, но ръцете му затреперват, той все не успява да намести добре едни сгънати надебело бели навои. Изведнъж той кипва, блъсва ядосано раницата и се изправя.

— Пак аз ли! Няма да ида! Нека ме обесят, ако искат. Онзи ден не бях ли аз! по-онзи ден не бях ли пак аз? Кажу, не бях ли? Какво се хилиш...

Илия престава да се усмихва, черви се и наистина се обижда.

— Що се караш на мене... Аз не зная, фелдфебелят заповяда. Кажу му, каже, да е готов.

— Казал той. Ред няма ли тука? Ред няма ли, а?

Никола се навежда, прибира захвърлената раница и отново се залавя за работа. С фелдфебела той отдавна е в обтегнати отношения. Буцов говори, че не може да търпи войник, който си позволява да възразява и иска много да знае. Никола е уверен пък, че Буцов просто му завижда, че е по-грамотен от него, по-образован, и главното, че е по-представителен — това вече всички го виждат! Тая мисъл го успокоява донякъде и той най-после успява да намери място за навоите в раницата.

— Туй вече много стана — говори той малко по-спокойно, но упорито, — много стана! Я си помислете откога е туй тегло. Право да си кажа, вече не мога.

— Никола има право — намесва се и Димитър. — Много стана, много. Душица не остана, и силица...

— Ще ми притъмнее някога на очите и — баста! Замръкнал съм, а не съм осъмнал. Ако ме видиш, пиши ме!

Стоил слуша, добродушно и кротко усмихнат.

— Где ще идеш? — обажда се той. — Котката ако рече да бяга — най-много до плевника ще иде. Где ще идеш? Можеш ли се показа в село?

Никола мълчи, наведен над раницата си.

— В гората ще иде! — засмя се Илия.

— И в гората може. Не е да не зная. И колибата ми стои.

— Аз там, до колибата де, имам една нива — започна Стоил с друг, по-сериозен тон, защото бурята беше вече преминала. — Онази година бях я сял с кукуруз. Сега на, трябва да се сее. И с жито. Хубаво жито става подир кукуруза. Само трябва по-честичко да се сее. Хаджи Павел казваше: „Кога сееш, на вола под копитото трябва да има седем зърна: три са за мишките, три — за птичетата и едно — за тебе“ ...

— Хе! тънка сметка — говори Никола, — и едно стига, а! Хубаво! Хубаво, ама тази година и толкоз не ще има. Кой ще ти сее? Нали тъй, Димитре, кой ще сее?

— Тъй ами, кой щя сее... — съгласява се Димитър и навежда очи.

— Хайде, пак старата песен! Я се оставете! — казва Стоил. — И аз го знам, не виждам ли. Кое време е? Сега всеки на нивата си трябва да е.

Той се заглежда за минута към полето и замислено, но твърдо прибавя:

— Не може. И тука трябва хора. Захванали сме една работа, трябва да се доизкара до края. Всичко си има край. И туй ще се свърши...

Димитър беше закърпил как да е куртката си и сега обличаше шинела си. Стоил пристъпва към него и поправя гънките отзад, помага му и да опаше пояса си. Това трогва Димитра и той веднага и решително минава на негова страна.

— Право е — говори той. Стоил право казва, търпение — спасение! Ти Никола, зать си малко бръз...

Никола се обръща изведнъж, среща погледа на Димитра и насмешливо и упорито го гледа, както ястребът гледа някое врабче.

— Ах ти, умнико! — говори той. — Твоят ум ще доде, кога ти израсте коса... и мустаци... А то знаеш ли кога ще е? Кога върба грозде роди или ракитак жълти дюли...

Илия се смее високо, Димитър сконфузено се върти, като че търси нещо, иска да отвърне, но не знае какво, среща погледа на Стоила, двамата се гледат в очи и изведнъж се усмихват. Те се разбират добре. „Какво ще го правиш — като че си казваха те, — такъв си е той!“

Стоил отива пак извън лагера, бавно се разхожда и гледа към полето. По едно време Никола забелязва, че го няма, гледа го насмешливо и като сочи през рамото си с ръка, казва на Димитра:

— Виждаш ли го? Обърка конците, сиромашът. Пекна малко слънце и той все в къра гледа. На бивола окото все в просото...

— Тъй си е той, Стоил — отговаря кротко Димитър. — Работа му дай нему. Със земята той... таквоз... като кърт...

— Строй се! извика някой високо и властно.

Това е фелдфебелът Буцов. Той стои пред землянката си, избръснат и стегнат, но намръщен и сърдит, макар че поне днес времето е тъй хубаво.

— Седма рота, строй се! — повтори Буцов. Бъклица ли чакаш!

— Ей го, полудя — каза Никола и забърза.

Те се стегнаха, грабнаха пушките и се затекоха към мястото, гдето вече се строеше ротата. Буцов съгледа Никола.

— Никола Тодоров! — извика той. — Казаха ли ти, че утре си в наряд?

— Тъй вярно, господин фелдфебел!...

Никола отговори правилно и точно по войнишки, но като стигна Димитра и Илия, навярно каза нещо ниско за фелдфебела, защото и тримата се засмяха. Буцов се загледа подир тях подозрително и намръщено, помисли малко и бързо тръгна към ротата. Изглеждаше, че той се разсърди и крои нещо.

Но в тая минута при него се изправи Стоил. Лицето на фелдфебела се смекчава, прояснява се, дори се усмихва.

— А, Стоил Първанов... какво има?

Буцов е нисък и за да говори със Стоила, трябва да гледа нагоре. Покрай другата си работа в село, Стоил беше и черковен псалт. И тук, през войната, когато минаваха през някое село или град и се случеше да отидат в черква, той всякога заставаше при аналоя и пееше. Той вземаше участие и във всички молебени и панихиди, които се отслужваха в полка. Стоил обяснява сега на Буцова, че попът го е викал пак да му помага, пък и сам той иска да отиде.

— Аз питах и подпоручика — прибавя той. — Искам да ида по-рано.

— Добре, добре. Иди! — съгласява се Буцов. — Хайде, ще додем да те послушаме.

Несръчно и вяло Стоил премята пушката си на ремъка, обръща се и тръгва към село. Той изглежда по-приведен от всеки друг път и по-силно се поклаща ту на една, ту на друга страна.

IV част

Панихидата се отслужваше в селото, на мегдана пред щаба на полка. Един ден по-рано това място беше приготвено и пречистено нарочно. Панихиди и молебени под открито небе ставаха често през войната. В тия религиозни обреди, които се извършват на бойното поле, има нещо чисто войнишко и трогателно интимно. Покойниците — това са офицери и войници от полка; живите — техни другари и близки. Свещеникът, който служеше — той е познатият на всички поп Върбан, който навсякъде следва полка с малкото си черно конче. Поп Върбан има сурово и енергично лице на фелдфебел и сега дори, под златните черковни одежди виждат се тежките му войнишки чизми. Прислужникът, който поемаше и подаваше кадилницата — и той е войник. Певците — също.

В средата на мегдана е поставена маса и там се извършва самата служба. Няколко крачки по-назад е знамето, после командирът на полка и зад него — офицерите. Тук е и поручик Варенов, пригладен и чист. Наоколо са войниците, наредени в голямо и плътно каре, което изпълва целия мегдан. Те са близко един до друг, сивите шинели се сливат в една обща и тъмна маса, над която по-ясно изпъкват откритите глави. Върху лицата падат ярките лъчи на слънцето, очите са премрежени. От тия лица, почернили и обветрени, лъха сурова и мъжествена сила, калена в много боеве. Всички са неподвижни и в еднакви пози: очите устремени в една точка, едната ръка е отпусната, другата държи едновременно пушката и над дулото и — фуражката.

Никола, Димитър и Илия се случиха в една от първите редици и можеха да виждат всичко. Отначало те следяха внимателно службата, но подир обикновената литургия доде молебният, а след него — панихидата. Службата се продължи с часове и като че нямаше да има край. Те се умориха, не слушаха нищо вече, скрито се прозяваха и често се отпущаха ту на единия, ту на другия си крак. Но панихидата стигна до това място, когато започват да се пеят ирмосите. Те имат хубава и трогателна мелодия. Вниманието изведнъж става общо, престава и най-малкото движение, никой дори не се покашлюва. Командирът на полка не беше изменил мястото си, но едва сега като че ли се забелязваше колко той е неподвижен и благоговейно строг. Настъпва напрегната и тържествена тишина. Слънцето сипе ярки потоци от лъчи, вятърът леко развява знамето, за минута блясват ярките бои и златните букви и когато след службата настъпи къса пауза, ясно се чува тихият шум на копринения плат.

Стоил пее хубаво. Гласът му е сипкав и дори развален, но понякога, особено в по-ниските ноти, той изведнъж прозвучава задушевно и топло, разливат се меки басови струи, изпълнени с молба, упование и някаква кротка скръб. Това просто и безизкуствено пеене неволно и властно завладява, вълнува и трогва.

— Господи! — пее високо Стоил. — Отпада душата ми от униние, утвърди мен в твоите слова... Алилуйя!

Между всички, които са около него, Стоил е най-висок и най-едър. Но в цялата му фигура има сега нещо угнетено и скръбно. Той е приведен много, шинелът му е смачкан и отзад издигнат, ръкавите му са извънредно къси и откриват китките и ръцете му, големи и груби. Двамата певци си служат с един и същи требник. Когато Стоил свърши, без да погледне настрана, подава требника на другаря си и като допява края на ирмоса, привежда се ниско, прави широк размах с ръка, прекръства се, задържа дясната си ръка на гърдите и остава тъй, неподвижен и загледан в земята. Той има изглед на човек, изтръпнал и вцепенен в някакво голямо страдание.

Тишината е все така напрегната и дълбока. Слънцето ослепително блещи върху златните одежди на свещеника, върху пагоните и саблите на офицерите. Като в някаква просъница, знамето се раздипля, развява се и едва чуто прошумява. Никола, Димитър и Илия не снемат очи от Стоила. Никола има строго, свирепо лице, а Димитър и Илия гледат с широко разкрити очи и разтворени уста. Те не внимават и не слушат, когато пее друг псалт. Те чакат, когато доде ред на Стоила. Когато той се прекръства — кръстят се и те. Ето Стоил поема пак требника и запява:

— Заблудих се, като изгубена овца. Запази твоя раб, господи, защото не съм забравил заповедите ти! Алилуйя!

Тоя път ирмосите се пееха не на черковнославянски, а на български език. Всяка дума получаваше по-ясен и по-дълбок смисъл и когато пееше Стоил, като че това беше лична негова изповед. Никола, Димитър и Илия чувствуват това, става им мъчно и за него, и за себе си, но в същото време тях ги обзема примирението пред една неотвратима воля и тая сладостна и спокойна скръб, която изпитват всички, които трябва да умрат за нещо велико и скъпо.

Дългата служба се свършва. Но сега идва ред на речите, най-напред говори поп Върбан. От чисто духовна тема той изведнъж преминава в политиката, прави възторжен и лиричен апотеоз на българския войник и след това свирепо се нахвърля върху всички велики сили и тая велика безпътица, която се казва Европа. Той, както се виждаше, има много нещо събрано на сърцето си, но погледът на полковника често се спира върху му, поп Върбан си спомня ограниченията на цензурата и започва да приказва тъй двусмислено и неясно, че войниците почти нищо не разбират. Подир него говори командирът на полка. Още преди да почне, той спира строг и продължителен поглед върху войниците, от който веднага настъпва ледено мълчание. Полковникът пристъпва, обръща се ту на една, ту на друга страна, върху саблята му падат тежките бантове на шарфа. Той прави жестове, които приковават, и след това изговаря думите си отсечено и тъй натъртено и рязко, като че с усилие захвърля нещо далеч пред себе си.

— Войникът — говори той по едно време — трябва да бъде храбър, послушен, издръжлив... Но той трябва да има още една добродетел: той трябва да бъде и търпелив. Войници! Трябва търпение, търпение и търпение!

Полковникът свършва и офицерите се разотиват по местата си. Настъпва облекчение, движение из редовете и лек шум. Стоил незабелязано беше взел отнякъде раницата и пушката си и се връщаше в строя. Лицето му е още бледно и съсредоточено. Никола, Димитър и Илия го посрещат мълчеливо само с очи, но в тия неми погледи има много умиление и любов. Димитър се върти неспокойно на мястото си, явно е, че той иска да каже нещо и не може да се въздържа. Стоил е в първата редица, Димитър се навежда близо до него и ниско му шепне:

— Стоиле!

— Е!

— Помниш ли... таквоз... сушавата година. За дъжд молебен правихме. При могилата де, в сушавата година...

— Е, че какво?

— Текна ми... Ти, таквоз... пак тъй пееше...

Никола чува всичко, усмихва се, но нищо не казва. В погледа му няма и сянка от насмешка и предизвикателство. Той е сериозен и някак унесен в себе си.

Прозвучават високи и напевни команди. Почваше се парадът.

най-после всичко се свърши и войниците се завърнаха в лагера. Никола е поуморен и зачервен от маршировката, сменя паласките си и сърдито ги захвърля в землянката.

— Търпение, търпение и търпение! — говори той. — А ти се надяваш за мир!

Никола се сърди, дразни Димитра и подигравателно имитира гласа му и изражението на лицето му.

— Ще ни съобщят... таквоз... че има мир... Чу ли сега? На ти тебе сега таквоз. Таквоз с таквоз!

— Е, че какво... ще търпим — говори Димитър и прави явно усилие да не каже и тоя път „таквоз“

— Търпи, казак, атаман будеш! Търпи ти, Митко. Косата няма да ти побелее. Аз не мога. Желязото, като желязо, и то се изтрива...

Неочаквано над тях се зачуват викове на жерави. Всички обръщат очи нагоре и ги търсят. Войниците от близките землянки се събират на групи, викат високо ония, които са вътре, и гледат към небето.

— Ей ги! — вика Илия и показва с ръка. — Ей ги! Също като ле... Лято, значи. Гледай, също ле!

Високо под тънките бели облаци минава ято жерави. Те са наредени, като всякога, в две редици под остър ъгъл, обърнат с върха си към север. Това прилича на голямо ръкописно „Л“ и, както обяснява Илия, означава лятото, което иде.

— Много високо не са — говори Никола. — Аз да гръмна — ударям някой. Ей тоя, подирния.

— Ударяш го, ама да стои — казва Димитър. — Той гледа нагоре и настойчиво повтаря: — Не стои, а хвърчи... Не стои, а хвърчи.

— Нека си хвърчи той. Аз и тъй съм ги бил. Бум! и — баста!

Димитър повече не се препира.

— Право към нас отиват — говори тихо той. — Право към Брешлян, нали, Илия?...

— Хем наистина! Право към Брешлян!

Една внезапна и луда радост обзема Илия, той сваля фуражката си, размахва я с ръка и загледан подир жеравите, високо се провисва:

— Хей! Много здраве! Много здравеее!...

Тоя вик се подзема от целия почти лагер. Подига се глъчка, шум и наблизо, и надалече подема се и се повтаря, като ехо, само това:

— Хо — хо — хо! Много здраве! Много здраве!

Земляците гледат още подир жеравите. Стоил досега не беше казал ни дума и като че още повече притихна. Никой нищо не говори, всички стоят неподвижни и запазват първите си пози. Жеравите се отдалечават все повече и повече и виковете им по-слабо и по-рядко се чуват. Никола снема най после очи, кашли се някак пресилено и без нужда и влиза в землянката. Но той много малко се бави вътре. Бог знае имаше ли някаква работа там, или не. Той се изправя пред вратата и гледа пак в небето. Лицето му е изменено. Вместо предишното надуто самодоволство стои сега едно страдалческо изражение, накривената фуражка и воинствените му бакембарди го правят смешен. Всичко това като че е фалшиво и чуждо сега, както веселата маска на клоун, когато под нея самият човек плаче.

— Виждат ли се, Илия? — пита той и гласът му потреперва.

— Едвам, едвам... отидоха!

Илия престава да гледа, усмихва се пресилено, бавно нахлупва фуражката си и повтаря:

— Отидоха!

V част

В лагера се подигна глъчка. „Строиха се! На чорбаа!“ — викаха дневалните. Ротите се строиха и тръгнаха към селото. Хранеха се при кухните, мястото на които лесно се познаваше между развалините по гъстия дим, който се издигаше над тях. Никола и Илия останаха в лагера. Един малък, сух и черен войник се показва на вратата на една землянка.

— Хайде! Готово! — извика им той.

Никола и Илия отидоха при него и влязоха в землянката. Тоя войник е Ананий, също техен земляк, но той е тръбач на ротата и затова живее наблизко около Буцова. Ананий е суетен и тщеславен човек, завижда тайно на Никола и се мъчи да му подражава. Тия дни той беше намерил една костенурка в гората, днес беше я сготвил и за да постави на изпитание Никола, покани го на обяд. Да се яде такава гозба беше цял подвиг, а у Димитра само мисълта за това възбуждаше не само отвращение, но и някакъв религиозен ужас. Но Никола разбра коварството на Ананий и се съгласи, а според него и Илия. Ананий беше намерил отнякъде и вино.

В лагера и в селото беше настъпила една странна и дълбока тишина: тъкмо в това време войниците се хранеха.

Но не мина много, и те почнаха да се завръщат в безредни и широки групи. Времето беше все тъй хубаво и топло, южен вятър и много слънце. Снегът таи, намалява се и все повече се разкъсва. Цялото поле се изпъстря с тия бели и черни ивици, които напомнят шарките на зебра. Това време опиянява, като вино. Войниците приказват високо, смеят се, гонят се и се

замерят със сняг. Идеха тия часове на разглезено веселие и вдетиняване, когато някаква лудост обхваща всички и расте в една ненормална прогресия.

— Когато Стоил и Димитър се завърнаха, те завариха пред землянката Никола и Илия. Те бяха свършили обяда си, но изглеждаха виновни и гузни, пък и лицето на Илия беше болезнено и страдалческо. И двамата се подсмиват и поглеждат дяволито. Готви се някаква шега. Никола става, той е наглед равнодушен и сериозен. Ръцете си държи отзад и крие нещо.

— Е, Митко! Голубчик! Ще си хапнеш, нали? Димитър се спира.

— Кое, от жабата ли? Аз не съм протестантин!

— Де, де, хапни си! Как е сладко, да знаеш! На, питай Илия!

Никола пристъпва по-близо и все държи ръцете си отзад.

— Слушай! Не ща! — рязко отговаря Димитър и отстъпва назад.

Никола се хвърля изведнъж върху него, но не успява да го хване и го подгонва. Малък и лек, Димитър скоро взема преднина, но Никола продължава да се носи подир него стремително и тежко, като бомба. Подир тях тича Илия. На едно място Димитър се подхлъзва, фуражката му пада, но той продължава да тича. Скоро те се изгубват между войниците, които, жадни сега за зрелища и смехории, трупат се отвсякъде. Там е голям куп от хора, смях и шум.

След малко тримата се завръщат. Те са зачервени, уморени и тежко дишат. Лицето на Димитра е изкривено от отвращение и болка. Той плюе постоянно и бърше устата си с ръкава на шинела.

— Какво стана? — пита Стоил, който беше следил всичко.

— Глупак! — ядосано говори Никола. — Глупак! Трябва да го завалиш като говедо, та да яде. Ама глътна пак едно парче. А плюе сега! Голубчик, туй е царско ядене...

— Аз не съм цар — говори Димитър и плюе. — Не съм цар, не съм протестантин аз! Ще видиш ти... таквоз, на Буцов!

Стоил ги гледа и добродушно се усмихва. Тия възрастни и зрели мъже ставаха същински деца. У тях вражда и приятелство бързо се редяха едно подир друго, като дъжда и слънцето през март.

Дохожда Ананий и всички без Стоила започват да играят на карти. Играят на много дребни суми, но дълго време в землянката има такъв шум, като че там се делеше голямо наследство. Ананий губи, обвинява Никола в кражба, разсърдва се и най-после си отива. Картите са негови и затова той напуца землянката, надменно важен и неумолим. Никола ядосано гълчи подир него. „Голубчик! — чува се вътре. — Аз за твоите карти пет пари не давам.“ Разговорът постепенно утихва и най-после замлъква съвсем. Не след много време Стоил надникна в землянката: вътре всички спяха.

Денят мина спокойно. Откъм позициите не се чуваха топовни гърмежи. Днес дори и Байчовото куче не се обади. Надвечер, когато слънцето заседна и небетона запад стана цяло

червено, към средата на лагера се зачу кавал. Играеха хоро. Там се събираха войници от всички краища. Тогава и земляците бавно и разсеяно се упътиха нататък с наметнати шинели, защото още беше топло. Те искаха само да се поразвлекат и да погледат.

Сред голям кръг от войници свиреха двама души, единият с кавал, другият — с гъдулка. Играеха войници от всички роты и между тях беше и Ананий. И тук той гледа да се отличи, но все някак не успява. Никола гледа хорото, гледа Анания и презрително се усмихва. По едно време той сваля шинела си, подава го на Илия, намества добре фуражката си и като поема още от мястото си такта, леко и грациозно притичва и се хваща начело на хорото. Неговото появяване изведнъж се забелязва, всички разбират, че настъпва нещо извънредно и интересно. Кръгът се стеснява, войниците се приближават, за да видят по-добре. Никола играе хубаво и леко. Свирачите захващат да обикалят наспоред него, цялото хоро се подчинява на него. Той ту пристъпва точно и отсечено в такта на мелодията, привежда се и гледа надолу, като че следи и отмерва всяка своя стъпка, ту изведнъж се изправя, леко и бързо се понася назад и заедно с него и цялото хоро се люшва като вълна в същата посока. С вирната назад глава, излъчен, Никола гледа отвисоко и гордо, зачервен, здрав, снажен и хубав. Заситни ли на едно място, като държи едната си ръка на кръста, или пък стремително и плавно се понесе напред, като високо размахва фуражката си — всяко негово движение е мъжествено, уверено и сурово грациозно. Ананий се държи още и, както се вижда, не щади силите си.

Стоил, Илия и Димитър следят играта на Никола. В тая минута те се гордеят с него.

— Кой е тоя, дето води хорото? — пита Димитра един непознат войник. Той има големи и увиснали жълти мустаци, пуши с лула, която постоянно тъпче с палеца си, без да я сменя от устата си.

— А, кой е тоя, дето води хорото, брадатият? Димитър бави отговора си.

— Наш е... земляк... От Брежлян. Димитър говори въздържано, но все пак в гласа му ясно звучи въпросът: „Какво ще кажеш, а?“

— От Брежлян, казваш? Гледай го ти! А на мен разправяше, че бил казак, Ама играе челякът... Юначага!...

Ананий напряга последните си сили, той играе, вее тъй лудо и под око следи за ефекта. Но никой вече не го гледа, той се пуца, отива настрана и бърше лицето си с червена кърпа. Усмивката изчезва от лицето му, наедно с другите той гледа Никола, но в очите му има страдание и ненавист. И тоя път Ананий е победен.

Хорото става все по-буйно и по-голямо. Лицата на всички проясняват, очите блещят, всички се чувствуват близки и сърдечно добри. Никола изпада в някакво вдъхновено и юнашко увлечение, размахва фуражката си и всеки път, когато премине покрай Стоила, високо се провиква:

— Хвани се на хорото, земляк! Не му мисли!...

Той преминава напред, хорото се люшва и Стоил го изгубва от очи. Но през натрупаните войници той вижда войника, който свири на кавал. Лицето на кавалжията е неподвижно и

безстрастно, като че мисълта му е някъде далеч. Мелодията бърза, прелива се, вълнува и трогва. И пред очите на Стоила се мярка ту мегданът в Брешнян, зима, хорото до черковните порти, ту поляната извън село, пак хоро, зелена трева и разхвърляни по нея черупки от червени яйца.

Мръква се и небето потъмня и тук — там се появиха звезди. Едвам сега хорото свърши и войниците се разотидоха по землянките.

До късно тая нощ земляците стояха будни в землянката си. Няма свещ, но на огнището гори огън. Цялата вътрешност на землянката е тъмна и само лицата са наполовина ярко осветени, половината в тъмни рязко очертани сенки. Никола е полегнал на ръка, а върху него, също като по-малък брат, е сложил глава Илия. Очите и на двамата са широко разкрити и мечтателни, каквито биват у хора, които доскоро са слушали нещо привлекателно и хубаво. И наистина, Димитър току — що беше свършил една приказка и сега щеше да почва втора. Той е срещу Никола и Илия, а до него, съвсем скрит в сянката, е Стоил. Димитър седи с подбити под себе си нозе и като притваря очи и сбира вежди, продължително смуче цигарата си и нарочно продължава тая пауза, за да се наслади от достигнатия успех и да доведе вниманието до най-голямо напрежение, най-после той изпуска облак тютюнев дим и започва: „Имало едно време двама братя: Гудо и Агу — до“...

VI част

Неусетно и незабелязано пролетта стигна пълния си разцвет и зимата се забрави, като отколешен и тежък сън. Поляните около лагера, неприветни и голи доскоро, сега весело се зеленееха, покрити с млада и свежа трева. Откъм северната страна имаше широк хълм. Там минаваше железопътната линия и от двете ѝ страни беше гората. От някое време насам бяха поправили тая линия и докато гората беше безлистна, черна и оредяла, през нея ясно се виждаше всеки трен, който минаваше. Сега идеше същият продължителен шум на колелетата, но тренът вече не се виждаше и само белите кълба от пара чертаеха за минута пътя му из гъстата и къдрава шума. Но имаше едно място, което пролетта като че беше разхубавила с най-щедра и разточителна ръка. Това беше продължението на долината под лагера. Зелената равнина на ливадите беше изпъстрена с хиляди цветя. Имаше ярки макове, раз — лени в широки, сякаш кървави потоци, сини метличини, бели лайкучки и жълти като злато глухари. Върху светлата зеленина тия цветя бяха разхвърляни и размесени, като разноцветните петна на някоя мозайка.

Бяха тия първи пролетни цветя с ведро и синьо небе, с кристален въздух, с меко и нежно слънце, което още не пече, тия дни, които възбуждат, опияняват и пораждат неутолима любов към живота. Но все пак тая пролет беше странна: нямаше птици, полетата бяха безлюдни и пусти, без стада и без орачи. Щом времето се поправи, сраженията започнаха отново. Всеки ден почти се чуваха глухи, като че подземни топовни гърмежи. Войната продължаваше и никога тия гърмежи не са звучали тъй зловещо и тъй болезнено жестоко.

по-рано войниците от лагера мислеха, че зимата е, която ги задържа толкова на едно място. И сега, макар че имаха специална задача да охраняват морския бряг, те гледаха на това като на временна и второстепенна работа и чакаха всеки ден да заминат напред. Тая неизвестност ги измъчваше, всеки ден донасяше нови безпокойства и войната като че нямаше да има край. Никола ставаше още по-нервен, лесно се дразнеше, и по-често търпеше наказания от Буцова. Но лошото настроение у него идеше нарядко, като внезапен припадък, и бързо преминаваше. Той, Димитър и Илия прекарваха все пак безгрижно и леко.

Стоил се измени повече. Той стана по-мълчелив, отбягваше другите и се уединяваше. Когато беше свободен от служба, той излизаше от лагера, лягаше някъде в полето и по цели часове прекарваше сам. Той гледаше зелената долина, гъстата трева на ливадите, по които пробягваха тъмни вълни. В село той имаше една ливада и струваше му се, че вижда нея. Тя е под воденицата, през пролетта реката е многоводна, язът се прелива и пълни цялата ливада. „Трябва да е станала хубава трева — мислеше си той, — гъста и жилава, като тесто. Но нищо, трябва само косата по-често да се точи“ ...

По стар навик, той продължаваше да прави тия наблюдения, които му помагаша да предсказва какво ще бъде времето. Когато станеше да си ходи, той поглеждаше на запад, за да види не засяда ли слънцето зад облак. Понякога намокряше с езика си единия см пръст и издигаше нагоре ръката си: така кожата ставаше чувствителна, и най-слабият вятър се усещаше като лека и приятна ласка и непогрешимо се познаваше посоката му. И Стоил се радваше, когато се увереше, че духа морският източен вятър. Той е влажен, лек и приятен. От него храните по-бърже растат, изглеждат весели и наситено зелени.

Вечер, когато лагерът утихваше и в землянката всички заспиваха, Стоил дълго още стоеше буден. Струваше му се, че е в къщи, измисляше грижи и безпокойства около кърската работа, кроеше планове, нареждаше слугите, спохождаше и наглеждаше добитъка. Той се вълнуваше и дълго не можеше да заспи. Това се повтаряше всяка вечер и стана за него постоянна и приятна привичка. Когато най-последно, уморен и измъчен, заспиваше, сънят му се изпълняше със същите картини и на сутринта той със същото вълнение се мъчеше да възстанови сънищата си с най-малките им подробности. Сега той често пишеше в къщи. Пишеше дълги, безкрайни писма. Даваше най-подробни нареждания и съвети, кое как да се прави. Той знаеше, че всичко това е известно и ще се направи най-добре и безпогрешно, но като даваше тия наставления, той като че и сам участвуваше в труда и изпитваше насладата от него.

В селата, освен общия и известен на всички календар, има и друг, самобитен и оригинален. Годината, според тоя календар, се дели на два големи периода от време. Дните на единия започват да се броят от Димитровден, а на другия — от Гергьовден. Оран, сеитба, жътва, кога почват и кога се свършват, хиляди правила, наставления и вярвания — имат мястото си в тоя календар. Една радост беше за Стоила всеки ден да си припомня кое число е от Димитровден и каква работа съответствува на него.

— Сряда... Сто и седем — казваше той. — Днес е Свети Влас. Който има волове и добитък, не трябва да работи.

Или по-късно:

— Сто и двајсет и три... Четвъртък. Как минават дните! Сто и двајсет и три! Хаджи Павел казваше: „Сто и двајсет и три — прекръсти се и ори.“

Това се повтаряше в различни форми всеки ден и Никола захвана да се дразни и надсмива.

— Голубчик! — говори той на Стоила. — Смешен ставаш! Сто и двајсет и три, сто и двајсет и шест. Хиляда, две хиляди! Хаджи Павел казал тъй, хаджи Павел онъй. Добре бе, приятелю, ама турчинът друго казва...

Стоил отслабна, очите му дълбоко хлътнаха. Но едновременно с това той ставаше потърпелив, благ и набожен. Той знаеше наизуст много тропари, ирмоси и катавасии. Когато оставаше сам в землянката или около лагера в полето, той си пееше тия песни с благоговейно умиление, което го просълзяваше. Всяка сутрин, когато войниците измиваха набързо лицата си, обръщаха се на изток, снемаха фуражките си и се прекръстваха. Стоил изпълняваше тоя обред някак по-ревностно и с голямо смирение. Гологлав, висок и едър, топ заставаше обрънат на изток, прекръстваше се няколко пъти и, по навика си, като задържаше едната си ръкана гърдите, оставаше неподвижен и унесен, като че шепнеше някаква молитва. Пред него, ниско над зеленото поле, се издигаше слънцето, голямо и червено.

VII част

Един неделен ден на гости на Стоила беше дошел Делчо. Той е същият тоя млад артилерист, който твърде често през походите се появяваше на бял и хубав кон при седма рота и доверчиво питаше войниците за чича си, без да се досети, че не всеки можеше да знае, че чичо му — това е високият ефрейтор. Тъй беше отначало. Войниците гледаха тогава на Делча равнодушно, дори враждебно, както всички уморени пехотинци гледат на всеки конник. Едни само го изглеждаха, без да му отговорят, а други злъчно се шегуваха, като казваха, че тоя чичо трябва да е с бялата аба Тодор. Но отпосле те свикнаха, младият момък им хареса, всички се запознаха и сприятелиха с него и роднинството му към Стоила като че се разшири и стана общо към цялата рота. „Наш Делчо иде!“ — говореха войниците добродушно и радостно, щом забележеха, че Делчо се задава отнякъде на белия си кон.

Делчо не беше дохождал скоро и Стоил много се зарадва, разчувствува се почти до сълзи и първата мисъл, която се яви и не напусна съзнанието му, беше, че сега поне има близък човек, на когото всичко може да каже. Какво и как щеше да разказва, той още не знаеше, но всичката готовност за това се виждаше в погледа му, във всичките му — обръщения. Напоследък той много се измъчи. Всяко голямо страдание поражда и голяма любов и Стоил се отнасяше сега към Делча прекалено внимателно, нежно и дори галено. Каквото си беше голям, недодялан и тромав, той и това вършеше тъй непохватно и смешно, че младият момък се конфузеше и червеше.

Идването на Делча зарадва всички земляци. Делчо е здрав, млад и много хубав момък. Той е от тия войници, които войната завари в казармата и които на походите и на сраженията гледаха като на продължение от маневрите и ученията на плаца. Делчо не се оплаква, че войната много се е продължила, и към всички слухове за мира се отнася най-равнодушно, като помни само датата, когато подлежат на уволнение. Той разказва повече за интимния и домашен живот на батареята, отколкото за село, говори за командира си, за всевъзможни приключения и случки в походите и сраженията. Но най-много говори за своя кон. Наскоро те имали поход. Пътища лоши, сняг, студ, навсякъде изгорени и напуснати села, не се намира какъвто и да е фураж. Конете по цели дни гладували. И с истинска скръб Делчо разказва как конят му биел с крак земята, разравял снега, за да търси трева, как гризъл кората на фиданките или дори сухи греди. „Сърцето ми се къса — разказва той, — аз сам не ям, давам му сухаря си. И той ме гледа, ама как ме гледа, като човек! Сякаш ще продума“...

Делчо свършва разказа си, изведнъж се смущава, черви се и навежда очи: едвам сега той забелязва колко много е заинтересувал и увлякъл слушателите си. Със същинско детско любопитство земляците се заглеждат в униформата му, особено в това, което за тях е чуждо и оригинално: артилерийската емблема върху медните копчета, тежкия парабел, темляка на саблята, шпорите. Делчо е поласкан и съобщава, че от някое време той е началник на оръдие и в колоната язди най-напред. Една суетна и приятна мисъл се спира в съзнанието на земляците и тайно ги ласкае: тоя хубав и стегнат артилерист е техен земляк, и той е от Брешлян. Никола открито и шумно изказва възхищението си. Той обича храбрите хора, радва се сърдечно и потупва Делча по рамото.

— Браво, земляк! — говори той. — Маладец! Славна артилерия! Обичам, братко, туй. И аз за топчия съм роден, ама на...

Наедно с Делча, земляците се разходиха из лагера. Както всякога, войниците от седма рота радостно посрещат Делча и се здрависват с него. Ходиха и при Дканий. Но той, кой знае защо, се показва студен, въздържан и подозрителен. Това изглежда още по-странно, толкова повече, че дори Буцов снизходително и милостиво замени няколко думи с Делча.

Те ходиха пак заедно да се хранят и след това се прибраха в землянката. Разговорът е все още жив, възбуден, с внезапни скокове минава от тема на тема, но постоянно се върти все около село. Те си спомнят много работи за Брешлян и сега, когато Делчо е между тях, всички тия спомени неволно се свързват с него. Никола се развеселява и почва да се шегува. Делчо е сгоден за Неша, твърде известно и палаво, но хубаво момиче. Никола се опитва да подразни Делча, но не с лошо намерение: сега е твърде много разположен към него.

— Знаеш ли, Делчо — говори той. — Нако, поповият син, бил в Брешлян. Ранен бил и се върнал.

— Е, че що от туй? — пита Делчо спокойно, макар и да разбира накъде отива работата.

— Какво ли? Да не чуем, че Неша пак се годява за него?

— А — а, виж, това няма да бъде. То веднъж става.

— Остави се, Делчо — говори Никола, като се мъчи да бъде сериозен и убедителен. — Момче, ти не знаеш хората! Като влязат по дирите на някого — подлудяват го. Днес Неша не го иска — утре я придумали!

— А че и попадията... таквоз, каквото е — обажда се предпазливо Димитър, не съвсем уверен ще позволи ли Никола, или не. — Попадията... таквоз, и магия знае.

— Право каза Митко — говори Никола, — попадията и магия знае.

— Нейната магия няма да хване Неша — обажда се покровителствено Стоил. — Неша не се лъже лесно. Ти знаеш ли я каква е?

— Знам... знам я аз нея!

Никола се заглежда за минута пред себе си, после отведнъж се разсмива.

— Хе! — говори той възторжено. — Неша е по-голяма вещица и от попадията! Искане да я годяват за Нака; чу се, че искала да се дави, че баща ѝ я стигнал до яза. Вятър! Вятър! Тя ли ще се удави! Ама хубаво ги изигра — уплаши стария и той се остави.

— Е, виждаш ли? Неша пак ще си вземе когото иска.

И Стоил спира очи на Делча и слага голямата си и тежка ръка върху рамото му. През всичкото тона време Илия мълчи. Той е полегнал на едната си ръка, крие се зад Никола и гледа в земята. В село той беше един от пропадналите съперници на Делча. Никола знае много работи, поглежда го от време на време, колкото да го сплаши, но не издава нищо. Все пак Илия се чувства неловко. Никола разбира това и за да го спаси, опитва се да даде друга насока на разговора.

— Знам я аз нея, Неша — започва той, — знам я! Че всеки ден съм бил на воденицата. Една крачка е от гората!

Той поклаща глава, чуди се нещо, цъка с езика си и се усмихва.

— Дявол момиче! — продължава той. — Остави, че и мене лъжеше. Отивам, знаеш, някоя вечер; тя такава засмяна, чевръста и шета. Лицето ѝ бяло, бяло, а очите ѝ като сливи. „О, добре дошел, бай Никола! Седни, бай Никола!“ Сядам аз и поприказваме със стария. Ставам да си ходя. Не, не бива, та не бива! Стой, казва тя, Неша, ще направя кафе, има и ракия. И се смее. Сядам аз, седя час, два, че и три. Где ще усетиш как върви времето, когато ти е добре! Връщам се най-сетне в гората и що да видиш: на гнезда, на гнезда изсечено, най-хубавите издънки, гледал съм ги и съм ги пазил като деца. Изсякъл ги човекът без сърце, като че заклал хора. Иди, че го гони! Ах, Нешо, Пешо — думам си. — С татул ме поиш ти, момиче, с татул!

— Е, че какво е крива Неша? — пита Делчо.

— Какво ли? Разбрах аз всичко, само късно. Този черният дявол, Ананий... нали са роднина? Надумват се двамата — тя да ме залисва във воденицата, а тон да краде дърва.

Тая история е известна и Никола много пъти я е разказвал. Но все пак тя развеселява и разсмива всички. Илия се изправя, не се крие повече и от всички най-много се смее.

— Ами ракията биваше ли я? — пита той. — С татул, а?

Дори и Димитър, ако и предпазливо, и той се шегува с Никола, който сам беше се поставил в смешно и глупаво положение, но поласкан от ефекта на разказа си, търпеше закачките.

Но шегите и смехът скоро престават; лицата още са усмихнати, но всички мълчат и унесено гледат пред себе си. Така минават две, три и повече минути, най-после Никола изведнъж се сепва, изправя се и насмешливо гледа другите.

— Ехе! — говори той — какво се умислихте... Всички сте в Брешлян сега, зная. Голубчик! — обръща се той към Делчо — и ти си там!

Делчо подига очи, гледа Никола и смутено и виновно се усмихва.

— Ах, сиромаха! — говори Никола — в очите му я виждам, Неша. Цяла — целеничка Неша е в очите му! Ах, сиромаха!

— А ти защо си оставил такваз брада? — пита Делчо съвсем не на място, смутен и объркан още повече.

— А, то е друга работа. Защо ли? На страх врагам, голубчик, на страх врагам! Вашта е лесна: скриј се зад баира и гърми отдалеч — я видипРтурчин, я — не. Нашто е друго: ей тъй, гърди с гърди! Ако не се облещиш и не си страшен, турчинът лесно ще ти види работата. Тъй. А сега да излезем...

— Къде? — пита Стоил.

— Вън. Горѐ, до окопите да идем. Слушайте! Много лае днес Байчовото куче. Ще има нещо! Той погледна пак Делчо и се усмихна.

— Тъй, голубчик! Гърди с гърди...

Никола излиза навън. След него стават Димитър и Илия. Димитър се спира до вратата и се обръща. Отдавна той се готви да каже нещо.

— Никола право казва — почва той, — таквоз, при Кайпа като касапи се мушкахме. Дето се казва, таквоз, за косите се заловихме...

Вън гръмва висок смях.

— Та там оскубаха косата, на Митка я! — обажда се Никола и гърлесто се смее.

Те се отдалечават, през тънкия смях на Илия дочува се силният и тежък бас на Никола.

— Голубчик! — вика той. — Митко! Ела с нас де! Стига си лъгал!

Димитър слуша, гледа земята, обиден и засрамен. Безбройните бръчки на лицето му чертаят болезнено и искрено страдание, цялата му фигура като че още повече се смалява, безпомощна и жалка. Това е един от тия редки случаи, когато Димитър се чувства унизен и

измъчен до болка от закачките на Никола. Той стои на вратата на землянката, колебае се и не знае да върви ли, или да остане.

— Иди с тях — говори кротко и съчувствено Стоил. — Иди. И ние ще додем подир малко с Делча.

Димитър излиза. Делчо не забелязва нищо от това и продължава да мълчи.

— Ти да не вярваш на Никола — говори Стоил, — остави го, той си е такъв!

— Че кой му вярва! Аз сам си знам.

— Имаш ли писмо?

— Имам. А, чакай, щях да забравя — говори Делчо. — Гледай, щях да забравя — повтаря той и търси из всичките джебове.

— Има ли за Неша? — пита Стоил.

— Има и за нея. Не, няма го! — казва Делчо и престава да търси. — Изгубил съм го или е в палатката. Ама аз помня. Добре били всички, и стрина, и децата. Нивата р гората до колибата я засели с жито. Още... Какво имаше още? А — а — а! — изведнъж се досеща Делчо и се усмихва — и малкият проговорил вече. Христо де, приказвал вече.

— Гледай го ти! — изненадва се Стоил. — Приказвал! Ама че той трябва да има година вече. Какъв ли е смешен!

Христо е най-малкото дете на Стоила. Той като че вижда тоя хлапак, смее се, но очите му овлажняват и блещят.

— Ти пишеш ли им? — пита Делчо.

— Пиша. Много често пиша. Ама ако речеш да пишеш — поздрави ги. И Неша поздрави. Пиши, че си дохаждал тук. Хм... приказвал — говори като на себе си Стоил и се усмихва.

— Кой знай, я пиша — я не. Нали щяло да има мир? Може скоро да си ходим. Делчо помълча и прибави:

— На мене ми е все едно. И тук служба, и там служба. И да си идем, нас няма да ни уволнят. И тук ми е добре.

Досега Стоил беше чакал удобно време, за да може да поговори на Делча нещо повече за себе си. Искаше доверчиво и открито да му разкаже колко много се измъчва от някое време. Откато се запролети, той няма ни минута спокойствие, нещо го вика и тегли към село, той сякаш не е в себе си и често пъти, като се погледне в тия войнишки дрехи, не може да се познае.

А войната продължава и като че няма да има кран, Но Стоил не искаше да осъжда когото и да е. Щом това е тъй, значи, необходимо е и друго средство няма. Трябва добросъвестно и честно да се служи. И сега, като слушаше Делча, той мислеше и се радваше за тия млади хора, които могат да служат именно тъй и са били добри и чисти. Стоил реши да не

говори, да не хвърли и най-малката сянка в душата на тоя момък и да скрие страданието само за себе ей.

— Какво каза, Делчо? — попита той някак сърдечно весело. — Каза нещо ти, аз не чух.

— Може да си ходим, казах.

— Да си ходим? Дано, дано... Стоил се замисли и поклати глава.

— Не знам, Делчо — бавно говори той, — таз година ни орахме, ни сяхме. Не знам, божа воля е. Може той друго да иска и друго да е наредил. Негова воля е...

Повече от това Стоил нищо не каза.

VIII част

Те излязоха от землянката и намериха Никола, Димитра и Илия насядали на поляната, близо до окопите, които служеха като ходове за съобщения към люнета. Самото укрепление беше наблизко и те биха се изкачили там, ако не беше забранено. Вън от лагера, в тая посока, най-много до тия окопи можеше да се ходи.

Времето беше хубаво. Настъпваха първите, почти летни горещини, войниците бягаха на сянка в землянките. Тук — там се виждат само някои, които се движат лениво и бавно, разпуснати от жегата. Наоколо полето е още свежо и сочно, тъмнозелено, почти черно там, гдето падат сенките на облаците, и яркосветло на сгрените от слънцето места. Долината под лагера е все още тъй хубава, още са много и големи ярките петна на цветята. Там сякаш е разстлан светлозелен копринен плат, фантастично и пъстро бродирай.

Земляците си приказват сега тихо. Подир смеха и безгрижието изведнъж настъпи това униние, което идеше рядко, но затова пък биваше болезнено и тежко. Те говорят за теглата и лишенията, които са прекарвали, за лошите слухове, които идат от селата, за писмата, които се губят, за вечните лъжи около мира. Повечето мълчат или рядко се обаждат, унесени и мрачно замислени. Говори сега само Никола. От минута на минута той става по-възбуден, ядосва се, изпада в пресилено и несправедливо незадоволство и във всичко започва да вижда само черната страна. Постепенно той попада на своята тема: говори само за разправиите си с Буцова.

По едно време към тях се зададе подпоручик Варенов. Той идеше откъм морето и, както се виждаше, наблюдавал е нещо, защото на гърдите му висеше открит бинокъл. Варенов е още доста далеч, върви леко и пъргаво, като при всяка крачка шибя с камшик по десния си чизъм. Но той намалява крачките си, изважда някаква хартия, навярно писмо, поспира се, чете и се усмихва. Той още повече се усмихва, когато, като оставя писмото, дълго се визира в друго нещо, което много прилича на малка фотография. После той скрива всичко това и все със същата щастлива усмивка на лицето си тръгва пак чевръсто и плющи ритмично с камшика.

Варенов е млад момък, почти момче, с хубаво, голобрадо и чисто лице. Косата му, отдавна нестригана, се подава изпод фуражката му, дълга, гъсто наплъстена, черна и лъскава. Той има светли, усмихнати очи и дълги гъсти ресници, като на момиче. От цялото му същество лъха жизнерадост и безгрижие и, както всички млади и здрави хора, той изглежда безпричинно щастлив и весел. Той е вече наблизно.

— Кой е тоя? — пита Делчо.

— А, ротният иде! — каза Стоил, като съглежда Варенова. — Подпоручикът е.

— Какъв е... Много млад!

— Млад е, но си е добър.

Стоил навярно си спомня нещо и се усмихва.

— Никола — говори той, — помниш ли в онова село, как се казваше... дето беше излъгал хазайката за подпоручика. Иде при мене жената и ме пита: „Истина ли, казва, вашият капитан бил момиче?“ Излъгал я Никола и тя повярвала жената!

Варенов е само на няколко крачки. Войниците се изправят.

— Какво правите? — говори той и се спира. — Приказвате си, нали?

— Приказваме си, господин подпоручик — отговори за всички Никола.

— Добре, добре! А тоя кой е? Артилерист, нали? Делчо казва от кой е полк, защо е дошъл и где е техният лагер.

— Добре, добре! Стоил ти е чичо, зная. Аз и друг път съм те виждал.

Варенов нарочно се мъчи да говори неестествено тежко и басово, види се, за да скрие някак, че е много млад. Той съглежда Димитра и се усмихва.

— Димитре, как си?

— А — а — арно съм, господин подпоручик! Имам си тю — тюнец, имам си и малко парици...

Димитър изпява своя речитатив и свит като дъга, гледа подпоручика и плахо примигва, но бръчките чертаят на лицето му някаква широка, добродушна и малко дяволита усмивка. Той като че иска да каже на подпоручика, че е и здрав, и добре, малко смешен и, както всички са уверени, може би и малко глупав. Той най-после може да бъде и всичко, което подпоручикът желае. Илия се крие зад Никола и с мъка задържа смеха си.

— Стоил Първанов! — обръща се Варенов към Стоила — нещо си се развалил. Да не си болен?

— Не съм болен, господин подпоручик, ами...

— Ами що? Или ще кажеш, много стана. Омръзна ви вече, нали?

Варенов се обръща да продължи пътя си, но пак се спира.

— Много стана, право е — говори той. — Много стана, но трябва да се потърпи. Скоро всичко ще се свърши и ние по живо, по здраво ще се върнем. Да, честна дума.

Стоил мълчи, като че не знае и не намира какво да отговори. Погледът му бавно преминава към полето. В тая минута, обляно от слънцето, то блещи, зелено, свежо и хубаво, обилно и щедро накърмено от плодоносните недра на земята. От него иде девствената красота на здрава и силна девойка, която чувства вече тревожните тръпки на близко материнство.

Стоил гледа полето и бави отговора си.

— Няма какво да се мисли — казва Варенов. — Трябва да се потърпи още малко.

— Та ний търпим — бавно заговаря Стоил. — Ний търпим, господин подпоручик, ами тя не чака... тя, земята. Виж я на — тя приказва!...

Както е застанал мирно по войнишки, Стоил прави въздържан и кратък жест с ръка и посочва към насипа на окопа. Върху черната и сбита пръст, която сами неотдавна бяха изкопали и нахвърляли, имаше зелена трева и тук — таме из нея дребни и жълти цветя. Варенов проследява погледа му и сам се заглежда в тях. Лицето му става сериозно и замислено. Една минута всички мълчат.

— Да — говори Варенов, ниско, като за себе си. — Да, тя приказва... земята приказва!...

Но изведнъж той се сепва, подига очи, усмихва се, лицето му прояснява и добива пак предишното си весело и безгрижно изражение.

— Кураж, момчета! — говори той. — Скоро ще се свърши всичко. Аз ви казвам това. Честна дума.

Варенов се обръща и със същата лека и плавна походка тръгва към лагера, като все шиба с камшика по чизъма си.

— Браво, голубчик! — говори Никола, когато бяха сами вече. — — Браво! Хубаво го каза. Земята приказва! Та тъй си е. Ей тъй трябва да се отговаря, направо — баста!

Никой не му отговори. Всички се заглеждат на изток и се вслушват. Още от тая сутрин откъм позициите се чуваха топовни гърмежи, но сега още повече зачестиха. Като че далеч зад хоризонта невидима буря страховито и тежко идеше, местеше се и се приближаваше все по-близо и по-близо.

Изведнъж в лагера се подигна голяма глъчка, войници бързо се прибираха от всички посоки, влизаха и излизаха от землянките, конници препускаха към селото, копярите прибираха конете от ливадата. Към окопите тичаше войник, спря се, замаха с ръка и завика:

— Хей, тука! Тръгваме! Тръгваме!

Това е Ананий. Макар да отказа да излезе с тях, той, като всеки ревнивец, ги е следил и знае где са. Когато Ананий се обърна и тръгна назад, на гърба му блесна медната тръба. Както

е стегнат сега, с раницата, с пушката и с тръбата си, изведнъж и болезнено ясно събужда неотдавнашното минало: походи, сражения, опасности и тегла. На земяците се струва, че тук, в лагера, са само от вчера.

— Туйто! Свърши се царството! — говори Никола и се мъчи да бъде весел.

Те станаха и бързо се упътиха към лагера. Делчо се затече към село да вземе коня си. Той щеше веднага да замине.

Лагерът беше обзет сега от трескава суета и шум. От земянките войниците вземаха само това, което можеше да се носи: възжета, платнища, стойки. Всичко друго, необходимо и ценно преди малко, сега безжалостно се разхвърляше. Дъски, всевъзможни съдове, лампи, разноцветни дрипи, скъсани обувки — всичко това на всяка крачка се валя из земята. Войниците са възбудени, приказливи и весели. Но това е болезнено и нервно състояние, което под шегите и смеха крие голямо безпокойство. Между войниците ходи Буцов, стегнат, намръщен и важен. Ротата е вече готова: кухните и патронните сандъци са натоварени на конете, войниците са стегнати. Наблизо Варенов говореше с други офицери.

Делчо се появи на коня си, спря се и леко скочи. Земяците се отделят и отиват при него. Стоил се поотделя настрана с Делча и ниско му говори нещо. Другите се заплесват и разглеждат коня. Това е великолепно, силно и красиво животно: едър и строен, бял, като пряспа сняг, с трепетни и нервни членове, с живи и светли очи — тия големи и черни очи у хубавите коне, а които сякаш живее благородната скръб и скритият копнеж на пленник. Конят е нетърпелив, върти се, цвили и рие с крак земята.

— Ех, че кон! — говори Никола и посяга да го помилва. — Рита ли, Делчо?

— Не, не бой се.

— Ех, че кон! Делчо, как му е името? Делчо, записай в разговора си със Стоила, не отговаря.

— Какво име ще има — обажда се Димитър. — Името му — кон...

— Не, има — казва Делчо и се усмихва. — Име има. Кардам се казва.

— Как, как се казва? — пита Никола. — Кардам.

— Карр — дам. Не е християнско име. Ама хубав е той, тоя Карр — дам! На мене да е! Аз, голубчик, за топ — чия съм роден. Да му се метна аз, че да гледаш — вятър, вятър!

Стоил се сбогува с Делча, развълнуван и с овлажнели очи. Делчо, също смутен, повежда коня си и подава ръка поред на земяците.

— Сбогом, земяк! — възторжено вика Никола и силно друсва ръката на Делча. — Хубаво конче си имаш. Сбогом. Хайде дано да се видим пак!

Делчо се мята леко на коня, прави малък кръг, поздравлява още веднъж с ръка, усмихва се и бързо препусва. Той стои тъй здраво и стегнато, конят тъй припряно и буйно, но и

послушно тича под него, че и човекът, и конят изглеждат като едно същество, красиво, силно и бързо.

Полкът беше тръгнал и главата на колоната беше далеч в полето. Иде ред на седма рота, войниците стават и тръгват. Отначало има разговори, движението е безпоредъчно, ту се засилва и ротата тъй се разтяга, че ония, които са назад, трябва да тичат, ту пък неочаквано спира и всички се трупат накуп. Но те скоро излизат на полето и тръгват свободно. Пред тях стои дълъг път, сключени хоризонти и това тъй напомня и се губи в миналото, щото на войниците се струва, че отдавна, много отдавна все тъй пътуват. Под товара на раниците си, всеки върви като че отделно за себе си. Разговорите престават. Непрекъснато се чуват топовните гърмежи, зловещо и страшно. От време на време Стоил се обръща назад. Делчо не се вижда вече. За последен път той го видя горе на хълма: бързо и плавно, като голяма бяла птица, той се стрелна с коня си в гората и се изгуби.

IX част

Разсъмваше се. Небето на изток все повече и повече побеляваше, тъмнината незабелязано се топеше, хоризонтът се разшири и избяга надалеч. Едвам сега войниците можаха да се видят едни с други и да разберат где са. Те бяха пътували цяла нощ. Не знаеха где отиват, но топовните гърмежи пред тях ставаха по-ясни и по-близки, срещаха големи кертвани кола, в които лежаха ранени, с мрачни и окървавени лица. Край пътищата стояха запрегнати обози, артилерийски предници летяха напред с муниции, отиваха и се връщаха ординарци на запотени коне. И в цялата тая трескава бъркотия имаше една мъчителна и скрита тревога, като тежката задуха пред буря. Войниците чувствуваха, че става нещо не съвсем добро и че трябва да се бърза.

Тук те са от един — два часа. Раздадоха сухар, а след това и патрони. Войниците пълнеха паласките си, като разкъсваха патронните кутии. Поляната около тях цяла се покри с жълти картонени парчета.

Димитър и Илия са към края на ротата. В слабата още дрезгавина лицата им изглеждат изпити и пръстеножълти. Илия е уморен, но някак апатично спокоен, седнал е и гризе сухар. Димитър изважда от раницата си една долна риза, оглежда я и след това започва да я раздира на парчета. Тоя шум събужда Никола. Той беше задрямал наблизко, става и търка очите си с ръка.

— Какво правиш? — говори той несвързано, като пиан. — Чакай, защо я късаш! Уплаши ме — също като картечница. Защо я късаш, здрава риза!

— Кой ти гледа ризата сега... нека си имам аз таквоз... То не се знае...

Никола се оглежда наоколо. Едни от войниците са насядали, други са прави, стегнати, с пушки в ръце, На няколко места и други войници, също като Димитра, разкъсват ризи. Лицата

на всички са съсредоточени, очите широко разкрити и плахи, движенията са нервни, разговорите — отривисти и тихи. Никола гледа и поляната, посипана с жълтите картонени парчета. Едвам сега той като че дохожда на себе си.

— А! ти превръзки готвиш! — говори той. — Как съм задрямал. Значи, ще има тупаница, а? Как сладко съм задрямал!...

Димитър скрива готовите превръзки из джобовете си. Остатъка от ризата той предлага на Никола и Илия. Никола се мръщи сърдито и отказва.

— Не ща! — говори той с едва уловимо вълнение в гласа си. — Не ща! Махни тези парцали да не ги гледам! Ти мислиш, че първият куршум мене ще удари. Тъй ли? Гледай какво добро ми мислел, челикът.

— Не, таквоз... аз не мисля — оправдава се Димитър. — Ти вземи! То не се знае — може да потрябва.

Развиделява се добре. Съвсем ясно пред тях се очертава голям и висок хълм. В полите се вижда рядка гора, а нагоре по склоновете между зелената трева се трупат грамади от скали. Оттам изведнъж се раздават редки изстрели, тия първи изстрели, които най-много поразяват и събуждат парливи и тъпи болезки, като от някоя рана. Войниците остават външно спокойни. Но ония, които бяха седнали, стават. Всички се вслушват в изстрелите и мълчеливо се поглеждат. „Хайде! Почва се!“ — говори някой нарочно нехайно и бодро.

Пред ротата излиза отнякъде Варенов. Той е наметнат с черна мушама и може би от това лицето му изглежда бледно и прозрачно чисто. Близко до него върви Ананий, а с него още четирма войници с праметнати на ремък пушки. Това са ординарците за донесения, по един за всеки взвод. Между тях е и Стоил. Още тази нощ го повикаха при ротния командир и оттогава не се запръ ни минута. Той ходи напред, връща се и пак отива. Но той сякаш не чувства умора, спокоен, увлечен и погълнат само от работата, която върши. Стоил съглежда земляците и дохожда при тях.

— Има ли нещо? — ниско го пита Никола.

— Нищо няма. Сега ще тръгваме. Нашите са горе. Стоил прибира сухарите и патроните, които Димитър е получил за него. Той не се отказва — взема и няколко превръзки от ризата на Димитра.

— Фелдфебел! — вика Варенов.

— Фелдфебела! Фелдфебела при ротния! Предавай! Едни след други услужливо се подемат тия викове и като ехо се отдалечават към края на ротата, най-последно, далеч някъде, стреснато се обаждат Буцов, тича пред войниците и застава при подпоручика. Варенов ниско му говори нещо настрана.

Ротата тръгва. Вдясно и в една посока с тях се движат и други роти и някаква върволица от войници и натоварени коне. Това е картечна рота. Войниците вървят направо, без път, не знаят где отиват и какво има да се случи след малко, но промяната на мястото и движението донасят все пак едно облекчение, започват се разговори и закачки, някой се подхлъзва, пада и

около него се подига голям смях. Те стигат до хълма и започват да се изкачват нагоре по стръмнината. Между шубраците тревата е гъста и мокра и разгазвана за първи път от толкова хора, изпуска силен дъх на билки. На самия край на редкия храсталак те спират. Взводовете се разделят и залягат поотделно. Земяците си избират място до една цъфнала шипка и лягат в тревата. Под самите им лица има мак, бяла лайкучка и равнец.

Наред с тях се спират и другите роти. Отгоре, откъм позицията, слиза дванайсета рота със знамето. Ротата се повръща, спира се, войниците се разделят и се изгубват между шубраците и в гънките на земята. Там сега се вижда само знамето, обвито в черна мушама и изправено нагоре. Щом знамето е с тях, войниците разбират, че са оставени в резерв. Никола се развеселява и започва да прави цигара, Той пуши и весело говори на Димитра:

— Голубчик! Наживяхме се барем по хайдушки! На тая трева едно печено агне да има и черно вино! Слава богу, добре сме си ний тука...

— Добро... Остави ти туй добро!... Доброто беше там, в Ашака...

Димитър се забърква и не може да произнесе името на селото, гдето беше лагерът им. Но сам доволен твърде много, разглезено се сърди и с пискливия си и тънък гласец кълне също като жена:

— Да се провали! Да го вземе мътната! Село ли е, име ли е! Два месеца, таквоз, живяхме и не може да се запомни...

— Името лошо, ама селото беше добро — казва Илия. — Де да си бяхме пак там!

Неочаквано високо над тях продължително и остро шуми нещо, като че минава голяма и тежка птица. Войниците се оглеждат и чакат. Надалеч, на около стотина крачки зад тях, се издига облак от черна пръст. Чува се гърмеж — граната. Това е твърде обикновено нещо, а щом е тъй далеч, безвредно е и дори забавлява.

— Изпи си кафето агата и добрутро ни казва! — говори Никола.

Но вдясно боят беше започнал вече. Там ниско и открито се простираха широки хълмове. Далеч някъде, ниско над земята, се явяват малки и кръгли бели облачета. Гърмежи идат оттам, но много по-късно. Това са шрапнели. Нови бели облачета, по няколко наведнъж, като китки, се появяват вместо изчезналите, Едвам сега там се забелязват черни правилни квадрати, които приличат на разорани ниви. Но това са колони от войници и тия черни карета тежко и бавно пълзят из полето, като някакви големи насекоми. Нова редица от шрапнели увисва точно над тях. Изведнъж правилните и сбити квадрати оживяват, разбъркват се, разнизват се като разкъсани броеници и пространството около тях се осейва с отделни хора. Те се лутат насам — нататък, събират се в куп, движат се пак напред, зачерняват се върху някакъв сипей и бързо се спущат и изчезват в дълбок, обрасъл с гора дол. Ни един човек не се вижда повече там. Но ниско над черната гора се нижат пак едно до друго белите облачета. Като че това не са шрапнели, изригнати из гърлата на далечни оръдия, а безопасни и малки огньовете, които избухваха и угасваха по разни места из гората.

Никола, Димитър и Илия гледат внимателно и напрегнато на тази страна и се мъчат да намерят войниците, които бяха изгубили из очи.

— В гората влязоха — говори Никола. — Нищо не се вижда.

Димитър дълго време се визира и търси с очи.

— Ей ги! Ей ги! — вика той. — У, колко много! Из гористия дол, незабелязано кога, бяха излезли гъсти и дълги вериги. Извити като дъгата на лък, те се очертават нашироко и стегнато вървят напред. Сега белите облачета на шрапнелите се явяват ту пред, ту зад веригите. Разстоянието до тях е твърде голямо и не може да се видят лицата на тия хора, чертите, изражението им. Под високото небе те изглеждат много малки, еднакви една на друга черни фигури и ясно се вижда само как, приведени и като че загледани в земята, бавно и широко крачат напред. От тях иде странното и единствено впечатление, че те не обръщат внимание на хилядите шрапнели, не ги плаши бясната и свирепа стихия, която се подига и иде срещу тях. Те сякаш имат само една, спокойна и дори флегматична грижа да вървят.

Никола наблюдава движението на веригите и изпада в истински възторг.

— Господи! — говори той — какви момчета! Маладци! Вървят си, вървят си тъй...

Не минава много време и веригите се скриват — билото на хълма пречеше да се виждат. Но веднага боят достига невъобразимо ожесточение и сила. Пушки, картечници, топове — всичко се слива в едно, ечи, раздрусва земята — бесният рев на ураган, който люшка и чупи вековен някой лес. Всичко това надминава всяко понятие за човешка сила. Това е нова и непокорна стихия, свирепа, разюздана и хищна, еднакво опасна за свои и за чужди. Земяците стоят като вцепенени, лицата им са изопнати и бледни, очите блуждаят.

Внезапно гърмежите престават изведнъж, като че по даден знак. Една от тия странни и неочаквани паузи, каквито често настъпват в сраженията. Така понякога затихва за малко и най-свирепата буря и уморената стихия сякаш поема дъха си. Настъпва напрегната тишина. Сега дълбоко се връзват и завинаги остават в съзнанието впечатления, които друг път минават незабелязани: някоя пчела, която бръмчи над розовите цветове на шипката, тихият шум на тревата, разлюляна едвам от вятъра. Тая болезнена тишина трае минута, две. И ето далеч някъде, глухо и задавено, като че изпод земята, но все пак ясно, зачува се ура. Три пъти повторено ура. Тръпки минават по снагата на войниците, нещо души гърдите, очите се премрежват и овлажняват. Там свирят „Шуми Марица“.

Веднага след тая къса пауза боят пак започва, по-страховито и по-зловещо.

Някъде имаше пожар — гореше навярно някое село. Синкавият дим се разстилаше ниско над полето, през което по-рано бяха преминали веригите. От някое време насам Димитър гледаше нататък.

— Никола! — говори ниско и плахо той. — Никола, я виж! Туй що е бе, таквоз, какви са тия хора?

Димитър показва с ръка. Из синкавия дим, който като полупрозрачна мъгла стои над полето, виждат се черните силуети на хора. Те са много, разпръснати по един или на малки

групи, вървят по различни пътища, но всички се връщат назад. Те вървят много бавно, почти стоят на едно място, приведени, някак странно изкривени, колебливи и безпомощни — по-скоро призраци, отколкото хора.

Никола гледа учуден и смаян, без да може да разбере какво е това.

— А! Ранени са! Ранени! — говори ниско той. — Отиват назад. Ах, сиромасите, как се влачат!...

Близко до тях е застанал Буцов и също наблюдава. В тая минута, далеч до самата черта на хоризонта, се показва някаква верига. Черните фигури са приведени в обратна посока и цялата линия, подобно на вълна, огъва се и се полюшва назад. Над тях един след други се разпукват шрапнели, някакъв огнен вихър, които безпомощно ги шиба и гони пред себе си. И от тия черни човешки фигури, тъй бавни и малки под запаленото небе, иде сега горестното и тъмно страдание на една гибел.

— Лошо! — говори Буцов. — Туй са наши — отстъпват! Лошо. Работата май зле отива!

— Буцов! — извика сепнато някой отзад. Зад тях стоеше Варенов. Никой не беше видял кога беше дошел. Навярно той е чул думите на Буцов и затова го гледаше със светнали очи, ядосан и строг. Само със знак на ръката си той го вика при себе си, отива с него настрана и нервно и разпалено му говори нещо. Буцоа стои неподвижен и ням, като статуя. Варенов маха с ръце, говори ниско и предпазливо поглежда към войниците.

— Яде калая Буцов — говори Никола. — Ха така, голубчик, да те понарежат! Отстъпвали нашите. Кой ти каза, че отстъпват! Как така ще отстъпят!...

Горе на позицията, която беше пред тях, боят още беше слаб. Но и там гърмежите зачестяват, като шевни машини затракуват картечници. Бурята се изви, премести се и се насочи право срещу тях.

Една граната падна наблизко, никой не е закачен, но чак до шипката, под която седят земляците, посипват се като сачми дребни камъчета и пръст. Гранатите падат вече начесто. Те още не убиват, падат настрана, но някак коварно и настойчиво дебнат, търсят, мчат се да налучкат. Всеки нов удар можеше да бъде безпогрешен. Безспокойство и тревога настъпва между войниците. Никой не говори и не променя мястото си, но всеки чувства, че повече не може да стои, че ей сега ще стане нещо непоправимо и страшно. Варенов излиза и се изправя пред ротата. Той е бледен, но спокоен, подпира се с двете си ръце върху саблята и често поглежда назад, където е дружинният командир.

Погледите на войниците са устремени в него, те чакат, уверени са, че той ще направи нещо. Но подпоручикът пред гранатите, които падат надалеч, сам стои в някакво недоумение. Стоил се връща откъм дружинния командир и говори нещо на подпоручика.

— Стани! Приеми вдясно! — високо командува Варенов.

Войниците стават. В същия миг се чува оглушителен трясък, пронизително пищи нещо във въздуха, чувства се задушлива миризма, чува се тропот и болезнени викове. Без да разберат какво става, като че тласнати от някаква вихрушка, войниците се втурват напред,

събират се накуп и се блъскат. Всички скоро се съвземат. Наблизо тичат изтървани коне, изплашени и с изкривени товари. Последният залп на гранатите беше попаднал право в картечната рота. Това място беше сега чисто и пусто, но там лежах труповете на избити войници и коне. Те бяха много.

Х част

Слънцето се издигна и припече. Но кога беше изгряло и колко време се беше изминало от сутринта, никой не знаеше. Понякога цели часове минаваха незабелязано и бързо като минути, понякога пък имаше минути, по-мъчителни и по-дълги от цели часове.

Обикновено и нещо като правило беше досега, когато имаше сражение, да е и времето лошо. В такива дни валеше дъжд и тъмното безутешно небе, и разкаляната земя, и неприветните пейзажи — всичко даваше тия тежки и мрачни декори, сред които кървавата драма на боя не срещаше никакви контрасти. Но днес времето е хубаво: синьо и чисто небе, много слънце, полето зелено и свежо. Отвсякъде полъхва жизнерадостна и пищна красота, всеки цвят и всеки лъч е възторжен и властен вик на живота. А тук все пак умираха хиляди хора. Природата тоя път оставаше егоистична в своя празник, глуха и жестоко безстрастна.

Положението на резерва от минута на минута се влошаваше. Гранатите и шрапнелите не ги намираха сега, падаха настрана и по-надалеч, но всяка минута върху плътните купчини на войниците можеше да се изсипе също такъв неочакван и убийствен вихър, както преди малко върху картечната рота. Почнаха да падат и куршуми. Във въздуха замират слаби, плачливи звукове и тук — таме по земята се чуват тъпи и кратки удари, като от първите капки на дъжд. Имаше вече няколко ранени войници. Раниха в ръката и Буцова. От тая сутрин той не можеше да си избере и хареса място. Седнеше някъде и все му се струваше, че другаде е по-удобно и по-безопасно. Раниха го тъкмо когато за последен път си промени мястото.

От позицията слизаха други ранени. Това беше дълга и безпоредъчна върволица, която слизаше от върха и се губеше назад. Ранените вървят по един, по двама или на цели групи. Те са мълчеливи и като замаяни, лицата им почернели и изгорели, устните засъхнали, очите трескаво горят. Всички искат вода. После продължават пътя си и под куршумите и шрапнелите вървят бавно и по-спокойно, отколкото в самото сражение. Повечето от тях имат наивното убеждение, че веднъж ранени, те вече са пощадени от смъртта.

Право към седма рота слиза сега един ранен, който още отдалеч обръща вниманието на всички. Той е висок и строен момък, гологлав, без пушка и без раница, без паласки и дори без пояс. Той е наблизо и съвсем ясно се вижда, че на гърдите му разкопаната куртка цяла е обляна с кръв. Толкова много кръв, че болно и тежко е да се гледа. Чудно е, че той не губи сили и не пада. Не само това: той върви съвсем право, леко и свободно, както всякога, лицето му е открито и засмяно. Изведнъж той трогва и печели сърцата на всички. Варенов става и пресреща ранения.

— Момче! — пита го той — где си ранен? Не те ли боли?...

— Не зная, господин подпоручик — без всяко страдание в гласа отговаря раненият. — Не ме боли, ами много кръв изтече... И още тече!...

— Побързай — говори Варенов, — побързай. Иди да те превържат.

Раненият слиза надолу и се приравнява с войниците. Той иска вода. Димитър се затичва и му подава матерката си.

— Мъничко... мъничко си глътни! Ти, таквоз, малко пий! — говори Димитър.

Войниците задават всевъзможни въпроси на войника. Мнозина питат и за това, за което други по-рано са питали и отговорът се знаеше. И това става не за да се узнае нещо, а е наивно и добродушно средство да се изкаже едно съчувствие, без да се досетят, че това може и да измъчи ранения. Никола кипва и се скарва.

— Стига! — говори той. — Оставете момчето! Върви си, върви, момче — остави ги тия...

— Без разговори там! — вика отгоре и Варенов. Не спирайте войника!

Глъчката между войниците изведнъж утихва. Раненият се усмихва и тръгва да си върви. Но един самотен, закъснял и извънредно сърдечен глас се чува:

— Ами как са турците бе, момче? Раненият се обръща. Виждат се облените му с кръв гърди. Той се усмихва.

— Турците ли? Горест са... Нищо няма да направят тия читащи — само работа ни отварят!

Той слиза надолу, изправен, строен, и подир себе си оставя голямо оживление. В минутите на нервно напрежение всяка хипноза, отдето и да иде тя, засяга и завладява душите. Тоя войник неволно и несъзнателно извърши цяло чудо. Войниците почувствуваха това примирение пред смъртта, което иде от съзнанието на еднаквата участ сред много хора. И без това положението им тук е нетърпимо: стоят под гранати и под куршуми, умираха и се раняваха, без сами да се бият. Те са готови да вървят напред, само по-скоро да се свърши всичко това. Между шубраците и скалите, където е дванайсета рота, още се вижда знамето, обвито в черна мушама. Сега то сякаш се изправя там, настойчиво и повелително, като трагичния знак на една неумолима съдба.

Боят се усилва. От височината слизаха толкова много ранени, като че цели части отстъпваха назад. Извикаха Варенова при дружинния командир. След малко той се завръща, изглежда по-бледен, но в лицето му има нещо решително и строго. Варенов събира при себе си подофицерите, излиза малко напред с тях, говори им нещо и сочи с ръка към върха. Подофицерите се завръщат. При Варенова остават ординарците, Ананий и Стоил, които не снемат очи от подпоручика.

— Седма рота, стани! — командува Варенов. — По местата си!

За няколко минути само те са близо до върха на височината. Оставаше да преминат самия хребет и да достигнат на оттагъшната страна при позициите, които щяха да подкрепят.

Ротата върви разгъната в две дълги вериги. Войниците, приведени, с пушки в ръце, дебнат също като ловци. До самия хребет остават само няколко крачки.

Изведнъж пред самите тях блясват някакви бели слънца, гърмежи, които замайват, посипва ги пръст, във въздуха фучи нещо и непрекъснато и свирепо шибва по земята като хилядите ремъци на бич. Нови удари последват, по-страшни и по-силни. Немислимо е да се направи крачка напред. Войниците се спират, разбъркват се и, като разбита о брега вълна, бързо повръщат назад. „Залегни! Залегни!“ — чува се висок и развълнуван глас. Войниците се разпръсват на групи и залягат, едни по-близо, други по-далеч. Горестата върха остават прострени върху лицата синяколко души. Те сякаш бяха залегнали там.

Никола и Димитър се прислонили зад една скала. Никола е уморен, диша тежко, но повече е ядосан, отколкото уплашен. Той се досеща за Илия, търси го и го вижда недалеч, съвсем на открито.

— Какво правиш там? — кара му се ниско той. — Върви тук! по-скоро!

Илия пропъзлява и дожда до тях. Минават няколко минути. Горестата върха в някаква строга и безпощадна правилност идат и се разпукват шрапнели.

Настъпва по едно време затишие. Артилерийският огън се премества някъде настрана. Тогава далеч на другия край се появява Варенов. Той излиза напред, обръща се и саблята му високо блясва във въздуха, като светкавица. Той навярно говори нещо, което не се чува, после се обръща и приведен тръгва нагоре по стръмнината и държи саблята високо над себе си. Наблизо подир него, събрани сега накуп, вървят голяма група войници. Те са на самия връх. Нови кълба дим над тях и нови гърмежи. Саблята на Варенова блясва за минута още веднъж, след него войниците се зачерняват на върха и бързо изчезват на другата страна.

Никола гледаше всичко това. Изведнъж той се опомня, изправя се и се оглежда назад. Очите му странно и трескаво горят.

— Взводният! Где е взводният? — вика високо той. — Ей, там! Где е взводният?

Долу зад скалите се виждат само главите на залегналите войници. Никой не се обажда.

— Взводният! Где е взводният, чорт побери! — вика сърдито Никола.

— Какво си се развикал бе! — обажда се някой отдолу. — Взводния го убиха, не видя ли? Никола тръгна напред.

— Момчета! — извика той — ротният ни вика! Ей го там! Към ротния!

най-напред след него тръгват Димитър и Илия. После незабелязано отгде излизат повече от двадесет души и мълчеливо и покорно тръгват към тях. Никола е напред. Те вече са близо до върха. Наоколо все падат шрапнели.

Горестата между скалите се показва войник. Той иде откъм отвъдната страна и сега се вижда само лицето му. Но тая фигура като че подскача, надига се и расте. И ето на самия връх, върху фона на небето, в целия си голям и снажен ръст, показва се Стоил. Той е гологлав и носи някого на ръце.

Никола се спира поразен и замаян, като гръмнат. Стоил носеше Варенова!

— О — о — о! — извика той болезнено и глухо. — О, господин подпоручик!

Той искаше да каже нещо много нежно и съчувствено, а не намираше думи. Но в тоя вик само имаше толкова много отчаяние и толкова много скръб.

— О, господин подпоручик! — повтаря той. — Господин подпоручик!

Лицето на Варенова е бледно, като платно, очите са затворени, косите разбъркано падат върху челото му. Той е отпуснал глава върху гърдите на Стоила, едната ръка е увиснала безпомощно, саблята я няма и само ножницата се влачи и звънти по земята. Стоил носи подпоручика на ръце и все пак върви прав, сякаш не чувства никаква тежест. И неговото лице е също кърваво.

Никола пристъпва по-близо. Войниците гледат, изтръпнали и плахи.

— Стоиле, чакай да видим. Какво стана! Господи!...

— Нищо няма — кротко отвърща Стоил. — Не е ударен лошо.

Той се обръща към всички и прибавя високо:

— Вървете там! Вървете по-скоро!

Никола изведнъж се спусна напред, спря се за минута и се обърна. Той е неузнаваем сега. Обзет сякаш от някаква лудост, той разперва ръце, издига пушката си високо, пламнал, въодушевен, фуражката е килната назад, лицето зачервено, очите горят като безумни, И тоя инак лекомислен човек, с ексцентричните си бакенбарди, с цялата си театрална фигура, имаше сега някаква горда и величествена красота.

— Момчета! — вика той пресипнало и диво. — Тука! Тука! Аз тях... ей сега! Сега! Сега! Баста!

Той тича напред, говори още нещо несвързано, по повече не се обръща. Войниците, с плахи и болезнени лица, тичат подире му. Настрани малко, свит като топка, тича и Димитър.

Стоил беше слязъл надолу. Той се оглежда внимателно, за да намери по-удобен път, или пък за да следи отгде е по-безопасно. Шрапнели все още падаха наблизко, пропищяваха и куршуми. Варенов лежи отпуснат на ръцете му, бледен, със затворени очи. Но Стоял чувства прекъснатото му и мъчително дишане, от време на време той едва чуто изохква. Стоил сам е ранен. Една тънка струя кръв се спуска изпод косата на челото му и слиза надолу по лицето. Долу, под Варенова, кръвта по дрехите на Стоила е много.

Стоил е на това място, където по-рано беше ротата. Той минава покрай цъфналата шипка. Никого нямаше тук. Наблизко лежаха убитите войници и коне от картечната рота. Те стояха в същите позиции, както беше ги видял по-рано.

Шрапнели се разпукват по-често и по-на близо. Стоил се оглежда и търси някакъв заслон. Но поглежда Варенова: идва му на ум, че той може да изгуби много кръв и това е по-

опасно. Далеч пред него зад някакви скали се мяркат войници и бързо се скриват. Стоил се спира, заглежда се нататък и вика: „Санитари! Няма ли там санитарии!“ Никой не се обажда. Той тръгва нататък, но сега западаха най-много шрапнели. Ставаше опасно навсякъде. Наблизо имаше високи скали. Стоил се повръща и тръгва към тях. Изведнъж бели облачета се появяват тъкмо над него. И преди да се разсее белият дим, преди дори да се чуе гърмежът, той бавно и тежко пада, като подкосен. Той пада най-напред на колене, после възник. Варенов остава на гърдите му почти в същата поза, както беше го носил на ръце.

Наблизо до двата трупа е цъфнала шипка. Откъм хълма иде стихийният шум на боя. Но тук слънцето сякаш по-ярко пече и стои някаква дълбока и уединена тишина. Една пчела лети над розовите цветове на шипката, прави малки и трепетни кръгове и, бръмчи.

XI част

В първите дни на април из многобройните лагери, които бяха зад фронта, бързо и навсякъде се разнесе слухът, че е сключено примирие. Изглеждаше, че този път войната наистина ще се свърши. Отначало войниците посрещнаха новината спокойно и дори равнодушно. Те знаеха, че сега вече не ги лъжат, но не бързаха открито и шумно да се радват. Те таеха истината в себе си още, също както болните, които току — що са прекарвали някоя тежка болест, не казват, че са здрави, от страх да не се повърне болестта.

Минаха се два — три дни. Радостта най-после широко и силно обзе всички. Всеки ден през полето във всички посоки се движеха кола, дори и там, гдето по-рано се смяташе опасно и рискувано. Войници, по един, по двама или на цели групи, отиваха от един лагер към други, най-много вървяха към Силиврия. Всеки искаше да отиде в града, да си купи нещо, или пък само свободно и безопасно да се разходи. Ония, които идеха от фронта, разказваха чудеса: при Кара Су свирели музика и наши и турски войници играели наедно хоро.

Наскоро през тези дни Делчо и Димитър отиваха към позициите. Те вървяха направо и без път през полето. Делчо не язди и води за повод на коня си. Той беше тръгнал да обходи земята. Когато се почнаха сраженията, техният полк се изгуби, той чу, че бил напред, но нищо повече не знаеше. Из пътя съвсем случайно той срещна Димитра. Делчо знаеше вече всичко.

Димитър се мъчи да утеши някак Делчо. Той върши това неумело, но искрено и добродушно. Несвързано и неясно, с много възклицания и жестове, Димитър подробно разказва за сражението, за Стоила и Варенова, за подвига на Никола, разказва как са прекарвали със Стоила последната вечер, как изглеждал и какво говорил. Той си спомня някакъв сън на Стоила и твърди уверено и тайнствено, че още отрано това е било ясно предсказване. И когато той за трети или за четвърти път разказва как наедно с Никола и Илия видели Стоила да носи Варенова на ръце — бръчките на лицето му стават по-гъсти, гласът му се задавя, той замлъква и се обръща настрана.

Димитър и Делчо бяха се изкачили върху един хълм. Съвсем неочаквано и близо до тях се откри селото, в което беше полкът. То е малко, с много тополи и кипариси. Но сред неподвижните и грамадни корпуси на тия дървета, тежки и мрачни, твърде обикновените бели къщички имаха снежната белина и тънките линии на старинни мраморни постройки. Извън селото, като големи хорища на гъби, белеят се сред полето палатки. Войници ходят навсякъде. Безброй коне, навързани около пространни коловози, лъснати от слънцето, пръхтят от жегата и размахват опашки. Наблизо са наредени топове, ракли, кола, ковачници, високикамари с муниции. И тоя разнообразен и сложен организъм от хора, добитък и желязо прилича на грамадна хидра с корави и гърмящи луспи, прашна, изцапана още с кръв, която отдъхва, неспокойна и уморена. Войната беше еднакво сурова и зловеща и сега — в бездействието си.

Наблизо се показаха гробища. Това са няколко малки и отделни гробове, а зад тях — друг един, голям и пространен. Тук настрана са и стари турски гробища. Разкривените и мраморни стълпове силно се белеят в мрака на кипарисите. Димитър се спря при големия гроб.

— Ей тука са всички — говори той. — Тук е и той... Той се обърна и показа един от отделните гробове.

— А тук е подпоручикът, Варенов...

Всички тия гробове са скорошни — пръстта е още рохкава и неулегнала, дъсчените кръстове — бели. Наоколо пътеките са гладко утъпкани. Вижда се, че са дохождали много хора — имаше недогорели свещи я увехнали цветя.

Гологлави, Делчо и Димитър стоят един до друг. Делчо все държи след себе си коня. Неусетно и незабелязано при тях дохождат Никола и Илия. Те бяха познали Делча по коня, Никола и Илия се здрависват с Делча въздържано и тихо, без усмивка. Липсва Ананий — той е ранен. Никола си е същият, само някак по-самоуверен и важен. Той е стегнат, бакенбардите му грижливо подстригани, фуражката силно накривена, лицето му загоряло, здраве и червено като кован бакър. Никола е произведен ефрейтор. Той поглежда изпод око нашивките на пагоните си, явно е, че страшно му се иска да се похвали, но разбира, че е неуместно сега, и се въздържа. Той не казва нищо, сменя фуражката си и като разперва някак театрално ръце, високо въздъхва. „Свят! Лъжовен свят!“ — говори той.

Земляците стоят при гроба. Това е една от тия общи и големи гробници, които наричат братски могили. Пръстта е грижливо изравнена, над нея голям дъсчеи кръст, като широко протегнати ръце. Делчо спира очи на надписа: „Тук почиват 84 долни чиновове“ — чете той, по-долу следват номерата на полка, бригадата и дивизията. А най-долу, уединено и с по-едри букви, стоят думите: „28. III. 1913, Елбасан.“ Само това.

Елбасан — тъй се казваше това село. Но сега тая дума добиваше други смисъл. Елбасан! Това е кървавото и жестоко сражение, мрачното шествие на смъртта, гръмотевиците на топовете и бурята на урата, болката и отчаянието на предсмъртния вик, възторгът и опиянението на победата. Елбасан — това е тишината на смъртта, почивката след тежка и болезнена умора.

Покъртително скръбно е погребението в тия братски могили. Донсят труповете тъй, както са намерени на бойното поле: кръвта е още по тях, лицата пазят това изражение, което са

добили в последната минута. В разкъсаните униформи остават и пришитите платнени етикети с името на всеки, и смачканите току — що получени писма от къщи. Нарездат телата едно до друго, дори едно въз друго. И това не е жестокост, не е незачитане и небрежност. Това е задушевната и трогателна близост, която иска другарството и еднаквата участ.

Никола беше се отделил при гроба на Варенова. Земляците стояха още пред братската могила. Те не си говорят още. Всеки мисли за тия хора, които лежат под самите им стъпки. Там е и Стоил. Делчо се мъчи да си представи где именно и как той лежи между тях. И във въображението му настойчиво се явява образът му, но тъй, както беше го видял последния път на поляната до люнетата. Тоя образ оживява в паметта на Делча: доброто и кротко лице, големият ръст и широките приведени плещи, замислените очи, които гледаха все към полето. И той си спомня думите, които тогава Стоил беше казал на Варенова: „Ние търпим, господин подпоручик, ама тя не чака — земята. Виж я на — тя приказва!“

На изток през кипарисите се откриваше полето. На тая страна бавно потъва зад хоризонта тежък и тъмносин облак. И сега, когато слънцето скоро щеше да заседне и лъчите бяха меки и нежни, върху тъмния фон на тоя облак полето изглежда възхитително зелено и хубаво. Там се появява дълга и черна колона, виждат се запрегнати коне, приведени под тежестта на товара. Това са артилерийски части, които се връщат вече. Те отиват назад някак бързо, шумно и весело. Като че скоро всички щяха да си идат и никой нямаше да остане тук.

Конят на Делча дочу гърмежа от колелетата, впи очи, нетърпеливо заудря с крак земята и като тресеше цялото си тяло, зацвили продължително и високо.

Балкан

I

Люляково е малко село на старата румъно — българска граница. Наоколо е само поле и над него небето е тъй просторно, въздушно и необятно, че селото с дващестината си къщи отдалеч изглежда още по-малко, безцветно и уединено сред узрелите ниви, като птиче гнездо. Наближава жетва, но тук е още глухо и безлюдно. Градът наистина е далеч, далеч са и околните села, но Люляково и без това заглъхна и съвсем запустя още когато се обяви мобилизацията и мъжете заминаха.

Близо до селото, само на някакви четири или петстотин крачки откъм северната му страна, се вижда ново и бяло здание посред малка горичка от акации. Това е български пограничен пост и в него живеят петима войници. Неизменно и редовно, както и по-рано, те изпълняват службата си. Те са млади и хубави момчета, здрави, широкоплещести, със загорели и румени лица, напети и стегнати в кафявите си униформи, с бели навои, изпъстрени с широки ивици от черни върви, навити накръст. Сега в село жените се заглеждат в тия войници с гордост

и мълчелива любов. Те им напомнят мъжете и братята, които също са войници и носят същите тия кафяви униформи. Вече много дни те се бият, превземат градове, имената на които никога не беше чувал, достигат до бреговете на далечни морета и всички разкази, които се носят тук за тях, са тъй невероятни, пленителни, но и страшни, като стара някоя приказка.

Всеки ден слизат в село по един или по няколко от войниците. Те идат за вода, или пък да си купят нещо от кръчмата. Почти всякога идват с тях и трите постови кучета. Всички в Люляково познават тия кучета. Познават ги по-добре, отколкото самите войници. Войниците се сменят всяка година, новите някак приличат на старите, имената и чертите на лицата се или забравят, или смесват и за всички в паметта остава само общият и типичен образ на войника. Но трите кучета постоянно си стоят на поста и в Люляково всички, дори и най-малките деца, не само ги познават по име, но знаят и приключенията им по границата, и най-дребните им навици.

Двете от тия кучета, Войвода и Мишка, са обикновени овчарки. Мишка, най-дребната от тях, има всички добродетели и всички пороци на своя пол. Тя е бяла и чиста като сняг, грациозна е, с тънки и деликатни членове, пъргава и всякога весела. Лесно и скоро се сприятелява с когото и да е, има широки познанства, умилква се най-доверчиво и ласкаво, като котка. Но заедно с това тя крие в себе си и немалко коварство. Докато кротко и търпеливо се оставя на децата да ѝ дърпат ушите, да я възсядат като кон, да си играят, както искат, в същото време тя ловко и съвсем предпазливо, за да ги не ухапе, отнема хляба от ръцете им. Неусетно и тихо, като лисица, тя влиза посред бял ден в курниците и яде полозите, вмъква се в избите и с една поразителна вещина отхлюпва сандъци, гърнета и тенекии. Всяка една нейна разходка из селото се завършва с голям вик, олелия и клетви. Но Мишка пристига в кръчмата на Къня при войниците, притиска се ласкаво до тях и изглежда все така спокойна и невинна.

Войвода е голямо и силно куче. Но то няма ни едно от тия качества, които би следвало да има, ако се съди по твърде претенциозното му име. Това е неодялан и тромав простак, безобиден и добродушен до тъпоумие. Но изглежда, че той е доволен и от себе си, и от другите, опашката му всякога стърчи нагоре като пръчка, изпълнява службата си добросъвестно, но без горещина и увлечение. В село Войвода не прави пакости, допуска охотно познанството на всеки срещнат човек, но всякога с такова лениво и тъпо равнодушие, че съмнително е всяко съзнателно участие и интимност.

Съвсем друг е Балкан. Това е най-голямото и най-красивото от войнишките кучета. Едно наистина рядко и великолепно животно. Продълговатата малка и хубава глава, умерено дебелият муцуна, силно развитите гърди, високите и силни нозе, черната, дълга, гъста и мека почти като коприна козина, а най-вече слабите зачатъци на плавателна ципа между пръстите — всичко показва един, ако и не съвсем чистокръвен, водолаз. От Нюфаундлен, отечеството на тия кучета, гдето те обичат да плават и да се гмуркат във водата не по-зле от което и да е морско животно, тоя техен потомък, кой знай по какви пътища, е изпаднал в безводната и суха равнина на служба по границата. Но тук няма от него по-добър и верен другар и в най-тъмните и опасни нощи. В погледа му, упорен и строг, в походката му и в цялото му същество се чувствува голяма увереност, благородство и ум. Той знае само едни другари: войниците. Но и към тях остава някак въздържан и съсредоточен в себе си, като че неговата привързаност е повече към самата служба, към униформата на войниците, отколкото към самите тях. Това

животно е сякаш възплъщение на един съзнателен и разумен дълг, вн от който за него не съществува нищо друго. Селяните знаят, че той е недостъпен, много сериозен, даже хаплив и лош, затова се боят и гледат да нямат твърде работа с него. Когато някой се решава и отдалеч го извика на име, колкото е възможно по-ласкаво и кротко, на първия и втория път Балкан не обръща никакво внимание, като че и не чува, но на третия път дига глава, устремява в шегобиеца запален и гневен поглед, показва големите си и бели зъби и заканително ръмжи. И в погледа му има не толкова ненавист и злоба, колкото надменно и гордо презрение. Дори самите войници не смеят да се обръщат с него твърде интимно, или пък твърде строго. Веднъж съвсем неочаквано и като че без всяка причина той се нахвърли върху Къня кръчмарина, разкъса дрехите му и го захапа за крака. Оттогава войниците обикновено го водят вързан.

II

Голямото нещастие изглади всички вражди, примири и сближи осиротелите семейства. След много труд и лутане, след много взаимни съвети и допитвания, в които имаше някаква трогателна и задушевна топлина, в Люляково най-после се приготвиха за жетва и на утрешния ден, първия понеделник пред Петровден, щяха вече да започват. Но тъкмо в навечерието неочаквано се разчу и бързо се разнесе нова и тревожна мътва: идели към границата много румънски войски. Граничните войници се прибрали и рано на другия ден щели да си ходят. Жетвата се забрави и селото прекара една безпокойна и безсънна нощ.

На другия ден петимата гранични войници стояха пред кръчмата на Къня. Те бяха стегнати за път, с раници, с пушките си в ръце. Със себе си водеха и трите кучета. Едни след други насъбраха се всички от селото. Това бяха повечето жени, момичета и деца, разплакали и изплашени. Мъже имаше само няколко: Нейко кмета, дядо Маринко, Къню кръчмарина, още няколко по-стари хора и Радуш ранения. Радуш беше войник, ранен в крака в боя при Люлебургаз, и след излизането от болницата прекарваше отпуска си в село и носеше още своята униформа. Радуш, спокоен и мъжествен, високо увещаваха жените да не се плашат и да не бягат, защото, обясняваше той авторитетно, редовна войска не закача мирното население, най-после, каквото и да стане, той сам ще бъде тук.

Войниците почнаха да се прощават. Къню кръчмаринът често търкаше очи с ръкава си и черпеше с ракия. Зачервени момичета едно след друго подаваха китки на войниците. Тогава успокоените за малко жени се разплакаха високо и безутешно. Запищяха пеленачета.

— Що плачете бе, хора... — повтаряше Георги, един от войниците, синеок и хубав момък, сам просълзен — що плачете? — Никой не е умрял. Сбогом сега... Сбогом, Цвето... А ние ще се върнем... Скоро ще се върнем...

Войниците тръгнаха най-после и поеха пътя, който водеше за града. От време на време те се обръщаха и махаха с белите си фуражки. Наедно с тях вървяха и кучетата. Войвода изглеждаше пак така безучастен, флегматичен и ленив, както всякога. Мишка, весела и пъргава, тичаше лудо наляво и надясно из зелената трева и отдалеч приличаше на голяма бяла птица,

която хвърчи ниско над земята. Само Балкан изглеждаше съсредоточен, по-навъсен и поупорит отвсякога. Водеше го Георги на въже, но той се теглеше и обръщаше назад.

Дълго време тълпата жени и деда гледаха подир войниците. Те бяха вече много далеч и едва — едва се виждаха из пътя покрай телеграфните стълбове и между желтите ниви. Никой не си отиваше, никой не помисли за работа. Вън до вратата на кръчмата мъжете приказваха загрижено и тихо. Някой внезапно и уплашено извика: „Идат! Ето ги!“ На границата, около напуснатия пост, кръстосваха и препускаха конници. Мълчаливо, със светнали от дълбока и нова омраза очи, жените забързаха към къщи. Тук — там високо и ядовито се чуваше клетва и силно се захлопваше врата. Къню кръчмаринът затвори дюгена си и заедно с Радуш, Нейка и другите мъже се прибраха последни. Един дядо Маринко остана на мегдана, като че забравен от всички. Цялото село изведнъж утихна, пустинно и мъртво. Никакъв шум, никакъв глас. Като че в селото нямаше ни една жива душа. Дядо Маринко стоеше изправен сред мегдана, загледан на север към границата. Ръцете му бяха опрени върху патерицата, лицето му бледно, бялата му като сняг брада застилаше гърдите му. Неподвижен и мълчалив, старецът сякаш беше се преобразил: изглеждаше по-едър, внушителен и величествено спокоен. Като че това не беше жив човек, а някакво безмълвно и строго изваяние от камък.

Дядо Маринко гледаше към границата. Десетина конници по разни посоки влизаха вече в село. Те препускаха из кривите улички, някои влизаха в дворовете, като внимателно се оглеждаха на всички страни. Кучетата залаяха по различни места из селото и тук — там се появяваше и бързо изчезваше между къщите някой от тия конници, блясваше ярко на слънцето саблята му или дългата му пика закачаше и разлюляваше надвисналите вейки на овошките. Селото оставаше все така безмълвно и пусто. Войниците се събраха на мегдана, запитаха нещо дядо Маринко и веднага пак така бързо се върнаха. Наскоро след това се зададе гъста и бляскава колона кавалерия. Ето вече близо са до самото село. Напред на бели коне яздят четирима тръбачи. Те издигат тръбите си, ослепително блясва жълтата полирана мед и изведнъж високо и рязко прозвучава трепетна и тържествена мелодия. В паузите на тая музика иде тежкия тропот на хилядите копита, прозвънтяват сабли, пръхтят уморено конете. Дядо Маринко е сам на мегдана, все тъй блед и неподвижен, с открита глава. Косата и брадата му се белеят като сняг.

Тръбите млъкват, конниците се събират и спират на мегдана. Една минута те стоят неподвижни и мълчаливи в гъста и плътна маса. Червените им мундири се сливат в голямо, четвъртито и кърваво петно, което запълва целия мегдан, изправените нагоре пики, на върховете на които висят желти флагчета, изглеждат като стъблата на честа и млада гора. Чува се висока и напевна команда. Войниците се разреждат и бързо скачат от конете. Всеки развежда коня си и сега тая грамадна жива маса с безпоредъчното си движение изглежда постраховита. Големите изпотени коне пръхтят, леко размахват късите си опашки, удрят с крак в земята, измъчвани от жегата и от мухите. Войниците изглеждат възбудени и весели, приближават до плетищата, нависват клонете на овошките и берат неузрелите още сливи и зарзали. Те ядат лакомо, смеят се, приказват високо и техният чужд и непонятен език звучи странно и грубо.

Със замрели сърца и със затаен дъх гледаха всичко това изплашените жени през междините на прозорците и вратите. Офицерите бяха заобиколили дядо Маринко и един от тях

приказваше с него ту кротко и почиттелно, ту високо и сърдито. След малко двама войници доведоха Нейка кмета, гологлав и, както се виждаше, объркан и изплашен. Други двама караха пред себе си Къня кръчмарина. Наметнат, както всякога, със синьото си шаячено палто, Къню пристъпваше неохотно към кръчмата си. Доведоха най-после при офицерите и Радуш ранения. Радуш заговори живо и чевръсто, правеше най-живописни жестове, показваше често на юг и после се наведе и залови с две ръце крака си: вижда се, показваше раната си. Радуш откачи от гърдите си малкия сребърен кръст на ясносиня лента и го подаде на един офицер. Другите се струпаха и с жадно любопитство загледаха кръста, който сега вървеше от ръка на ръка.

Войниците се бавиха още няколко време. Храниха и поиха конете си, храниха се и сами. След това те се построиха в също такава гъста и стройна колона, както влязоха. С изправени нагоре пики, начело с тръбачите, които свиреха същия марш, те излязоха от Люляково и поеха пътя за града. От къщите излязоха тогаза жените и заобиколиха дяда Маринка, Нейка и Радуш. Радуш изглеждаше възгордян, разказваше, че генералът му казал да не се страхуват, защото те идели за тяхно добро и никому нищо нямало да сторят. Къню кръчмаринът мълчеше и плюеше настрана.

На мръкване към Люляково се зададоха нови войски. Минаваше сега пехота. Натоварени с тежки раници, с прехвърлени на рамо пушки, вървяха хиляди войници, изпотени и прашни, с почернели и загорели лица, които до немай — къде си приличаха едно на друго. Когато минаваха покрай къщите, заглеждаха се в овошките, но капнали от умора, нямаха сила да се отбият, заглеждаха се в земята и покорно крачеха напред. Мина се час, два и тая тъмна и гъста колона все още прекосваше полето, преминаваше през селото, пълзеше тежко и бавно, като безкрайна черна змия.

III

Изминаха се няколко дни. Войски вече не минаваха през Люляково. В селото останаха само десетина румънски войници. Те живееха горе, в поста, и само нощно време някои от тях слизаха в село и патрулираха. Селяните се успокоиха и с някакво недоумение и тъпа болка в душите подхванаха обикновения си живот. Всичко, което видяха, им се струваше като болезнен и нелеп сън, но те имаха радостна и смътна надежда, че всичко ще се поправи, щом веднъж мъжете се върнат от война.

Когато почне жетвата, празничните дни пак се пазят, както всякога, само че сега няма хора. И стари, и млади излизат на мегдана на среща и приказка. И днес, неделен ден, всички бяха се събрали около кръчмата на Къня. Приказваха за войната, предаваха едни на други тия слухове, които по разни пътища идеха до тях: най-невъзможни и фантастични разкази, в които тия измъчени хора все още бяха наклонни да вярват.

Наближаваше залез слънце. Въздухът ставаше по-бистър и чист, поляните изглеждаха по-свежи и по-ярко зелени, небето — по-дълбоко и по-ведро. Изведнъж на едно място се разтичаха момичета и деца, викаха нещо неразбрано и се събираха накуп. Както ставаше при някоя необикновена случка — сбиваха се, или пък отвличаха мома, — и сега всички се спуснаха

към това място. Ония, които бяха отишли по-рано, образуваха плътен и стегнат кръг. „Балкан! Балкан! Балкан си дошел! Балкан, ето го де е!“ — това само се чуваше от всички страни. Една шумна и радостна глъчка се беше повдигнала, възторжено и лудо опиянение беше обзело всички.

И наистина, в средата на кръга стоеше Балкан. Само преди десетина дни те бяха го изпратили оттук, заедно с граничните войници. Той стоеше до Радуша, който беше наметнат с войнишкия си шинел, гледаше го кротко и ласкаво и лижеше ръката му. Наоколо се притискаха, шумяха, повтаряха името му, високо и развълнувано разказваха отгде се е задал, кой най-напред го видял и при кого първо се е запрял. Бедният Балкан! Той изглеждаше неузнаваем сега: отслабнал, измъчен, с угаснали и влажни очи, в които поглеждаше някаква безмълвна и голяма скръб, едно дълбоко, почти човешко страдание. Разбрано и ясно, и без думите, които му липсваха, тия изразителни очи разказваха, оплакваха се, ридаеха. Една малка кървава раничка имаше под едното му око, някога чистата му и лъскава като коприна козина беше напращена, сплъстена и пълна с бодли. Всичко това му придаваше още по-безпомощен и страдалчески вид. Той беше уморен, из разкритите му уста висеше влажният му език, от тежкото и ускорено дишане се люлееше цялото му тяло, като че животното губеше и последните си сили и всяка минута беше готово да грохне на земята. Той е добър, внимателен и общителен сега. От всички страни идат ласкави и нежни думи и Балкан се обръща гу на една, ту на друга страна и доверчиво и кротко поглежда с угасналите си и тъжни очи. После пристъпва още по-близо до Радуша, престава да диша силно, затваря очи и подлага глава, за да го помилват...

Кръгът около кучето ставаше все по-голям и по-голям. Пристигаха и последните жени, развълнувани, плахи, с някакво странно изражение на радост и скръб на лицата им. От къщи излезе и дядо Маринко. Като се подпираше на тоягата си, старецът идеше, без да знае какво се е случило, правеше усилия да бърза, но все пак крачките му оставаха несигурни и малки, като че тъпчеше на едно място.

— Хай, боже господи!... Какво стана... Човек ли убиха? Митко, какво има, сине? — пита той малкия си внук, гологлаво и босо хлапе, което тича насреща му. — Какво има, Митко, а?

— Дядо, Балкан е тук! Балкан си доде... Кучето... Старецът се спира като гръмнат.

— Балкан ли? Ами войниците? Войниците додоха ли, Митко?

— Тях ги няма. Щели да додат и те. Хайде де, дядо... Върви, върви!...

Момчето залови стареца за ръка и го поведе. Дядо Маринко заудря по-силно и по-шумно с тоягата си и забърза със ситни и колебливи крачки.

— Балкан, а? — приказваше си като на себе си той. — Гледай го ти, старата комита. Боже господи, боже господи!... Митко, върви, сине, върви да го видя и аз.

Дядо Маринко наближи до тълпата. „Сторете път! Дръпнете се! Дайте път!“ — завикаха жените почтително и тихо. Пръстенът от хора се разкъса и разкри. Дядо Маринко се спря. На две крачки пред него стоеше Балкан, все още около Радуша. Настъпи напрегната и безмълвна тишина. Старецът гледаше Балкан, мълчеше, дълбоки бръчки браздяха челото му, гъстите бели

вежди почти скриваха очите, бялата му брада леко, едва забелязано потръпваше. Бавно и тържествено някак той издига ръка, белият ръкав се свлича до рамото и открива слаба и трепереща ръка. Той се заглежда към небето и отсечено и бавно заговорва:

— Хора!... Има господ! И той вижда, всичко вижда!...

Дядо Маринко се прекръства и всички до един след него, без да разберат добре защо, благоговейно и набожно се кръстят.

— Радуш, дай го насам! Дай да му се порадвам и аз — казва старецът.

Радуш, възгордян, че към старата му слава се прибавя нова, върви изпъчен и важен и води кучето със себе си.

— Хай гиди, Балкан! — милва го и го потупва леко дядо Маринко. — Виж го ти, стария комита! Ами хранихте ли го бе, хора? Кучето е гладно, личи си. Пък гладен, не гладен — гостенин е. Не бива тъй... Митко, тичай за хляб, сине, по-скоро! Аа... Не бива тъй, не бива тъй...

Босият Митко полетява като стрела към къщи. Но повече от десетина деца и момичета тичат в разни посоки все за хляб.

— Оставете — намесва се Къню крѝчмаринът. — Дайте го тук, аз ще го нахраня. Той хляб не яде. Радуш, доведи го, имам месо.

Балкан не се отделя от Радуша и върви близо до него. Всички подир тях трѝгват към крѝчмата. Къню изнася голям кървав кѝс месо и го подава на кучето. Балкан бързо и шумно яде, подига от време на време очи и гледа Къня. Любов и скрѝбно добродушие се чете в погледа му. Изглежда, че той отколе не е ял. Къню изнася и друго парче.

— Яж, Балкан, яж, братко! — кани го той. — Още има, не бой се.

— Къню, как те гледа само... Малее... Май от тебе иска да си поотхапе. Не те е забравил още! Това е Радуш, който захваща вече да ревнува.

— Нека ме изяде, ако иска — отговаря Къню. — — Нали си е дошел...

Мрѝкна се, но никой още не мисли да си ходи. Спорят, изказват се всевъзможни предположения. Ако Балкан е дошел, сигурно е, че той е бил заедно с войниците, оставил ги е и е дошел по-напред. И може би те не са много далеч. Нейко разказва, че неговият овчар, като си турил вчера ухото на земята при могилата, чул далечни топовни гърмежи. Но във всички тия мнения решителен и авторитетен глас има Радуш. Той е най-компетентен във военните работи и рязко отсича кое е възможно и кое не. После той се обижда и се сърди, ако пропуснат да се допитат почтително към него. Войниците може да додат, съгласява се Радуш, но това няма да бъде ни тази вечер, ни утре. Да се биеш, това не е есе едно да си кмет. Но след тая остра закачка Радуш чувствава, че трябва да бъде по-снизходителен и по-милостив към Нейка, и прибави: — А за топовете... вярвам. Може. По земята гърмежът се чува надалеко. Пък на — Радуш поглежда небето, — заоблачва се. А има ли дѝжд, има и бой...

Тѝй е!

Къню кръчмаринът оглежда надписа на кръчмата и разказва, че щом види българските войници, първата му работа ще бъде да обърне надписа наопаки — да останат румънските слова отдолу, а да се покажат пак старите, християнски. Някои по-нетърпеливи отидоха чак при вятърната мелница, качиха се по стълбата на площадката и отвисоко гледаха по пътя на юг. Нищо не се виждаше, но радостта и упованието бяха тъй големи у всички, че възможно и вероятно изглеждаше всяко чудо.

Откъм поста, в слабия здрач, се замъркаха черните силуети на двама румънски войници със светли ножове на пушките. Те слизаха да патрулират, както всяка вечер. Всички почнаха да се разотиват. Радуш взе Балкан със себе си. Жените се прощаваха, разменяха си отдалеч някакви двусмислени думи, в които имаше зли и весели намеци, и преди да влязат в къщи, поглеждаха още веднъж двамата войника. В очите им имаше сега зловец и злораден блясък.

IV

През тази нощ никой в Люляково не можа да спи. Пред иконостаса на всяка къща, като пред голям празник, горяха кандила. Вън беше тъмна и черна нощ, нямаше дъжд, но беше излязла голяма буря. Шумяха клоните на овощките, захлопваха се врати, кучетата лаеха непрекъснато, трептяха синкави светкавици и от време на време проехтяваха гръмотевици, тъй тежки и продължителни, че стъклата на прозорците потреперваха и звънтяха. Отпосле мнозина разказваха, че в тая страховита нощ ясно и близко чували познати гласове, тежки и ритмични стъпки на много хора, гърмежи на пушки, болезнени и отчаяни викове, а някои уверяваха, че чували някъде и ура. Къню кръчмаринът не си ходи в къщи. Цялата нощ, наметнат с палтото си, той прекара до един прозорец на кръчмата. Когато блясваха светкавиците, виждаше се лицето му, загрижено и тревожно, очите му, напрегнато и неподвижно устремени навън по пътя, който идеше от града.

На другия ден от Люляково излязоха късно на жетва, защото все още се надяваха, че чудото ще стане — ще додат войниците. Минаха се ден, два — нямаше ги. Тогава животът си затече със старата неволя и старата скръб. Но имаше сега нещо, което крепеше душите и даваше тайни надежди. Това беше Балкан. Всеки ден, откато беше се завърнал, Балкан идеше пред кръчмата на Къня. Тук той получаваше определената си и най-щедро отпущана храна. Къню хвърляше на кучето голям къс месо, всякога с едни и същи думи:

— Яж, Балкан, яж, братко. Ти трябва да ядеш, а не онези...

Къню правеше гримаса, като че обзет от нетърпимо отвращение, и плюеше настрана.

Като се нахранеше, Балкан лежеше около кръчмата или отиваше при Радуш, който още куцаше и не ходеше на работа. С Радуш, или пък сам. Балкан преминаваше из селото, отбиваше се ту в една, ту в друга къща и всякога се завръщаше при кръчмата, заобиколен от тълпа деца. Те се трупаха при него, караха се кой да бъде по-близо и да го води с ръка и това тъй недостъпно и зло някога животно сега изглеждаше кротко, безвредно и трогателно добро. Но сред тия забавления с децата, изведнъж, като че дочуваше и трепваше при някой

безмълвен зов, Балкан се отскубваше и бързо се затичаше към поста. Той започваше службата си. Всеки ден Балкан тръгваше сам от поста, вървеше все по границата, отиваше на пет или десет километра до някой от съседните постове и след това се завръщаше. Той почиваше малко и след обяд, всякога в едно и също време, тръгваше отново по границата, но сега в противоположна посока. Тук закъсняваше и се връщаше късно през нощта. Балкан като че патрулираше сам, както правеше това някога наедно с войниците, с Войвода и Мишка.

Денем покрай границата всякога имаше стада, или пък жетвари. И ето още отдалеч по бялата пътека на границата се задава някаква черна точка. Тя се движи, премята се неравно надолу и нагоре, губи се из тревата или в някоя падина и пак се показва. Това е Балкан. Той е близо вече и ясно се вижда: опашката му е отпусната, главата наведена близо до земята и макар той да тича бързо, на всяка крачка внимателно души. Той е уморен, но тъй унесен и вдълбочен, че не спира и не поглежда настрана. „Балкан! Балкан!“ — викат жетварките, изправени сред нивите със сърпове в ръце. Балкан се спира, вглежда се внимателно и напрегнато и като чуе името си, присвива уши и в минутно умиление и доброта радостно завърта опашка. Но това е само за малко. Отново той навежда глава, пристъпва няколко крачки ту в една, ту в друга страна, силно и тежко души и след това в неравен и уморен галоп отминава по границата. Много пъти след това жетварките се изправят и го търсят с очи: все по-далеч и по-далеч е Балкан. Между желтите ниви, изпъстрени с яркочервените петна на мака, по бялата и изтегната като лента пътека, той се вижда като черно кълбо, което се премята и подскача.

Това се повтаряше всеки ден. Балкан изглеждаше търпелив и неуморен. Но някога той изпадаше в странна и тежка меланхолия. На ласките отвръщаше хладно или дори никак не отвръщаше, вървеше бавно и лениво, опашката му увисваше повече, но сега очите му горяха и в тях се четеше такава скръб, такова няма и страшно страдание, че трогваше и смущаваше всеки, който го срещнеше. В такива дни той дори се отказваше и да яде или ако хапнеше неохотно и съвсем малко, като че правеше това повече от някаква покорна и кротка послушност. Напразно Къню го подканваше настойчиво и нежно:

— Яж, Балкан, яж, братко. Хапни си де!... Балкан, не си добре, братко! И ти не си добре...

Балкан лягаше и уморено отпущаше глава на предните си нозе, но веднага пак ставаше, тръгваше някъде и едва пристъпил няколко крачки, повръщаше се на друга посока. Той изглеждаше разсеян, мрачен и убит. Дори към Радушa, който всякога имаше върху си нещо войнишко, Балкан оставаше равнодушен и хладен. Бавно, с колебливи стъпки, като се запираше, душеше дълго и се оглеждаше, той се скиташе насам — нататък. Той ходеше при кладенеца, от който войниците си вземаха вода, при всяка къща, гдето по някаква работа бяха ходили, при вятърната мелница, гдето понякога си мелеха брашно. Един или два пъти той дълго се запираше при един каменен зид, под гъсти овошки. Там през много вечери Георги беше приказвал с Цвята.

Надвечер, когато почти забравяха за него и бяха престанали да го следят, чуваха го да вие пресипнало и грозно. Балкан стоеше на върха на могилата, вълн от село. На зачервеното небе, след залез слънце, виждаше се черният и като че необикновено голям силует на кучето, приклепнало на задните си нозе, с издигната към небето глава. Рядко можеше да има нещо по-зловещо и по-болезнено страшно от тоя вой. Селяните обикновено смятат виенето на кучетата

за признак на скорошно побесняване, затова не търпят и гонят тия кучета. На Балкан те не искаха да пречат. Жените се прибираха от полето и сега, с приближаването на нощта, капнали от умора, те се чувствуваха безпомощни и изоставени. И далечният и зловещ вой на кучето изпълваше душите с болка и непонятен страх. Очите се просълзяваха. Мислеха все за тези, които бяха далеч по бойните полета.

V

До село достигнаха най-тревожни слухове. Нямахме вече никакво съмнение, че над цялата страна е надвиснало голямо и тъмно бедствие, по-страшно от всяка стихия, по-безмилостно и жестоко от глад и чума. Униние и безнадеждност обзе всички. Жените работеха в полето покорно и безмълвно. Балкан все тъй преминаваше по границата. На него жените почнаха да гледат с някакво суеверно учудване. Това сякаш беше някакъв безплътен призрак, който в тъмна и голяма горест с една свръхестествена настойчивост блуждаеше от сутрин до вечер през широкото поле и все още чертаеше изчезналата вече граница.

Надвечер през един неделен ден всички от село бяха се събрали около кръчмата на Къня. Балкан беше между тях. Кучето изглеждаше да има един от най-силните си припадъци на скръб. То беше отпаднало, уморено, лениво и даже зло. Когато се стъмняваше вече, зададох се към кръчмата двама румънски войници, нощният патрул. Жените и мъжете не се разотиваха защото напоследък всичко, каквото можеше да достигне дотук, научаваха го от тия войници. Изведнъж, преди да може някой да усети и да попречи. Балкан се спусна върху двамата войници с такъва ярост, че те, макар отчаяно да махаха с пушките си, едва успяваха да се запазят. Спусна се Къню. Той хвана кучето, отдръпна го с големи усилия настрана, дадох пояс и го вързаха. Балкан още ръмжеше, очите му горяха като запалени въглини. Това беше незначителна случка, но сержантът беше бледен, разтреперан и сконфузен. Той се разсърди и ругаеше Къня. След малко Къню беше арестуван и отведен на поста. Здравно вързан, той заведе там и Балкан.

На другия ден Къню си дойде. Той едва вървеше, лицето му беше издраскано и с големи сини петна. Къню беше потъмнял, почти неузнаваем, в очите му гореше някакъв зловещ огън, той ядно свиваше устни и на всички запитвания не продума ни една дума. Тон гледаше земята, наметнат със синьото си палто, и плюеше настрана. Няколко дни по-късно при него дойде дядо Маринко.

— Днес Балкан пак го няма, а, Къню? — попята старецът.

Къню, загледан в земята, въздъхна:

— Хей, дядо Маринко, Балкан го няма вече! Балкан умря...

— Как, убиха ли го? Убиха го тия... Боже господи, боже господи!

— Не знам. Разказваше ми днес един от тях. Вие, каже, сте инат, че и кучетата ви са като вас. Даваме му хляб — не яде, даваме му месо — пак не яде. Само гледа да скочи и да ни разкъса. Тъй си и умря — вързано до хляба и до месото...

Никой не знаеше как беше всъщност работата — умрял ли беше самоволно Балкан от глад, или беше убит. Но легендата за самоволната му смърт се разнесе и повярва. Един Къню можеше да каже нещо повече за това, но той мълчеше, навъсен и мрачен, като облак. Балкан не доде повече в село, не преминаваше и по границата.

Една сутрин на селския мегдан, огрян от първите лъчи на слънцето, видяха окървавени и безжизнени труповете на двама румънски войници, които през нощта бяха патрулирали из село. Тогава, преди да се научат другите войници от поста, обезумели от ужас и страх, всички от Люляково се разбягаха през полето по околните села. Никой не видя Къня кръчмарина.

Люляково остана празно, безмълвно и глухо. Но полето с непоженатите ниви беше пак хубаво, както всякога. Около селото, като голям и правилен кръг, блещеше ярката и свежа зеленина на пасбището. През него, изтегнати и прави, белееха се много пътища. Зад пасбището започваха правилните квадрати на нивите — разляно злато, изпъстрено с ален мак и синя метличина. И всичко това — белите пътища, които излизаха от село, като лъчи из един център, и желтите ивици на нивите, — всичко това под необятния купол на небето, приличаше на грамаден веер, разгърнат около селото. А самото Люляково, с малкото си къщи, наредени в счупена надве линия, отдалеч като че беше някаква отсечена мъртвешка ръка, която държеше тоя голям я скъпоценен веер.

Седемте

Единственият човек, който остана жив в Куручешме, беше шейсетгодишният старец хаджи Апостол. Той можа да се спаси, защото в къщи, из двора, в избите и складовете на чифлика му се намери толкова много плячка, че румънските войници, опиянени и залисани в грабежа, забравиха да потърсят стопанина. Пък дори и слугите не бяха забелязали, когато старецът влезе и се скри в пространните хамбари на чифлика.

От скривалището си старецът слушаше страшната врява из селото. Мръкваше се. Нестройната тълпа на войските, които отстъпваха, нахлу като гладна глутница вълци. Селото се превърна в същински ад. Чуваха се удари на брадви, които разбиваха врати, приклади блъскаха в прозорците и стъклата звънливо се посипваха, пронизително пищяха жени и деца. Но всичко това се удавяше в страховитата глъчка на чуждия език, странен акцент, груби и диви гласове, ту задавени от злоба, ту безсърдечно и сатанински весели. От време на време, посред остри писъци, раздаваха се изстрели. „Господи — шепнеше старецът, — убиват!“

Изведнъж селото сякаш внезапно се изпразни и утихна. Цялата глъчка се изнесе подалеч и се сбра на източния край. Тая глъчка беше сега по-ниска и по-задавена, но още

многогласна и широка, някакъв безутешен и конвулсивен плач. Едновременно с това блесна ослепително сияние. Пламнаха големите сапльци на чифлика. През разтрозите на дъсчените стени старецът виждаше сега всичко. Вън от селото, из пътя покрай вятърната мелница, се движеше голямо множество хора. Белееха се забрадките на жени, подтичваха деца, гологлави и снажни селяни крачеха близо един до друг, сурови и мрачни. Сиянието на пожара в тая минута огряваше само тая пъстра тълпа, а гъстия кордон на конвойните войници оставаше по-назад и върху светлия фон се отсичаха черни и фантастични силуети, над които ярко блещяха ножовете. Множеството скоро премина през ивицата на сиянието и се изгуби, подобно на стадо, гонено от камшици. Огряната поляна до вятърната мелница опустя. Небето над нея беше съвсем черно и, като кървав сняг, пилееха се и танцуваха там искри от пожара.

Нощта се стори на стареца безкрайна, сякаш никога нямаше да се съмне. Като че нищо не беше се случило — и тая нощ, както всякога, пропяха петли. Само паузите между тях бяха болезнено дълги. Най-после се развидели и старецът излезе навън. Синкав дим се носеше, като гъста и тежка мъгла. Старецът мина през двора, дори и не погледна разхвърляната и изпочупена покъщнина и излезе на улицата. Нямаше жива душа. Насреща беше кръчмата на Гена и там лежаха двама души. Ковачът Йордан лежеше на очите си, а кръчмарят беше приседнал, опрян на стената, едната му ръка върху стълбите. Старецът се приближи и видя кръвта. Те бяха убити. Но какво лице имаше кръчмарят! Посред черната голяма брада устните се усмихваха, челото спокойно, очите гледаха вдъхновено и благо. Едвам вчера той беше му казал: „Дядо хаджи, помни ми думата — утре нашите са тука!“ Лицето му и тогава имаше същото това изражение. И смъртта дори не е могла да заличи сладката радост на тая надежда.

Старецът не можа да издържи това зрелище и се отстрани. Улиците бяха пуссти, пепелта издълбана от хиляди стъпки; от къщите, като кухите очи на скелет, гледаха разбитите прозорци и врати. Това беше не село, а пространна гробница и сам старецът бродеше из нея, като мъртвец, излязъл от гроба. Той беше почти в несвяст. Но имаше още нещо, което не оставяше да се потъмни съвсем съзнанието му, нещо, което го свързваше още с действителността. Той се взираше с отслабналите си очи и гледаше на юг. „Господи — говореше си той, — защо още не идат? Защо се бавят?“ Но пътя откъм Добрич си оставеше безлюден и пуст. Отчаяние, страх и смъртна болка обзеха стареца. И за пръв път у него се покрусил и разколеба тая голяма вяра, която крепеше старините му. „Няма ги! Няма ги!“ — говореше си той, като се връщаше към чифлика.

Изведнъж откъм източната страна на селото изцвили кон, след него — и други. Чу се и някакъв вик. Старецът забърза да се прибере, но не можа да надвие любопитството си и тръгна да види какво има. Предпазливо, като вървеше близо до високите плетища, той стигна до най-крайната къща, прилепи се до стената и надникна. Това, което видя, порази го и го смая: на поляната до вятърната мелница имаше войници. Цял ескадрон все черни коне. Войниците бяха слезли, дългите пики бяха забучени в земята и високо стърчаха над седлата. Черните фуражки и черните мундири показваха, че войниците са румънци. Те стояха вкуп и от тая голяма маса хора и коне, в която преобладаваше само черния цвят, идеше нещо зловещо и мрачно.

Старецът се повърна към чифлика. Погледът му беше впит в земята, лицето — съсредоточено и строго — това наглед безстрастно изражение у старите хора, което крие и голяма горест. Беше късно вече и последната надежда изчезваше.

— Хей! Стой там! — извика троснато някой.

Старецът подигна очи: на десет крачки от него стояха седем души конници. Българи! Тия лица и тия униформи, които се явяваха само в сънищата му, бяха пред него. Някакъв тежък камък притисна гърдите му и задави гласа му.

— Ела тук де! — повтори конникът, който стоеше пред другите. — Български не разбираш ли? Какъв си?

— Българин съм бе, момчета, българин съм — зашепна старецът. — Ох, добре дошли! Слушайте... тук... ей тук...

— Какво има?

— Румънци.

— Румънци! Къде?

— Ей там. Сто души има и повече. Много са, синко. Върнете се, додето не са ви видели. Бягайте ви казвам!

Конете спокойно протягаха шиите си. От юздечките капеше по земята бяла пяна. Подофицерът се засмя. Старецът се смая, като видя, че и другите войници се усмихват.

— Хубава работа — подзе подофицерът, — ще бягаме! Как тъй ще бягаме! Я ела ни заведи там!

— Недейте, много са!

— Върви, върви! Посочи ни ги где са!

— Аз не мога — каза старецът. — Нали ме виждаш? Ама ако искате — там са те. До самата мелница.

— До оная мелница?

— Там на поляната са.

Подофицерът за минутка се загледа по тази посока. После бутна коня си и запрепуска към края на селото. Шестте конника го последваха. Старецът ги следеше учуден и смаян. На едно място той видя, че слязоха от конете, оставиха ги да ги държи един, а другите бързо снеха карабините си и като се снишаваха и навеждаха, затекоха се през един двор към плета, откъдето се виждаше поляната. Старецът не можеше да се удържи и се затече към къщата, отдето беше гледал по-рано. Припукаха пушки — бърза и честа стрелба. Старецът не вярваше очите си. Спокойната и черна маса до мелницата изведнъж трепна, хора и коне се объркаха, чу се продължителен шум и звън на желязо, всеки бързаше да се намери на седлото, изправените пики една след друга се отскубваха от земята и в няколко секунди само, като се разсипа в голяма дъга, ескадронът летеше из полето. На поляната до вятърната мелница се чернееха четири трупа и четири коня тичаха без ездачи настрана подир ескадрона. Старецът не беше успял да види кога седемте войника бяха се качили на конете си, но те препускаха сега вън от

селото и спряха до мелницата. Сред облаци от прах ескадронът преваляше отгътък хълма. Това беше някакво чудо, което старецът още не можеше да повярва.

Той се върна на мегдана и насреща му идеха седемте конници. Подофицерът отдалеч весело и дяволито се усмихваше.

— Как е бе, дядо? Да бягаме, а? Видя ли кой бяга?

Старецът се хвана с две ръце за челото.

— Бре, момчета — радостно завика той, — как можахте! Толкоз сган! Господ да ги убие! Какво беше снощи — на, жива душа няма.

И старецът развълнувано започна да разказва за страшната участ на селото. Но войниците бързаха. Подофицерът попита кой е пътят за село Настръдън. Той каза на старецът, че трябва да отидат там, а тук скоро ще дойдат наши войски.

— Защо бързате? — каза старецът. — Почакайте. Ще видя да намеря малко хляб. Почакайте.

И старецът бързо се затече към чифлика. Там намери хляба, който беше запазил за себе си, прегледа цял сноп банкноти и с някаква недоволна гримаса, като че му се виждаха малко, взе ги и ги тури в джеба си. И бързо, колкото старините му позволяваха, повърна се назад.

Навън немаше вече никой. Войниците препускаха по пътя, който беше им посочил. Старецът се затече след тях.

— Чакайте бе, момчета! — викаше той. — Момчета! Момчета!

Никой не го чуваше. Войниците бързо се отдалечаваха. Тогава, уморен и обиден, старецът се спря и заплака. Ужасът, който беше преживял през нощта, и голямата радост след това, и невъзможността да се порадва и да се отплати на тия добри момчета — всичко това беше не по силите му вече. И скръб, и тържество, и наивна детска радост имаше в тия сълзи.

Изведнъж той се изправи. Близо до селото идеше из пътя дълга и черна колона. Ето ги, идат вече! Старецът подигна хляба и в тая минута към него той изпита тая почти религиозна почит, която е в душата на всеки истински работник на земята. Той сне шапката си, взе хляба хоризонтално, както носят парастасите към черквата, и с още неизсъхнали сълзи на лицето си тръгна към войските, които идеха.

Българка

Сражението ставаше близо до града. Разнесе се слух, че неприятелските войски са много и силно напират. Тогава и стари, и млади, и жени, и деца, всич — ки се втурнаха да помагат, кой с каквото може. Изпразваха се здания за болници, нареждаха се легла, събираха

се цели купища долни дрехи. Луксозни файтони сновяха непрекъснато по шосето и пренасяха ранени, кербани с каруци отнасяха сандъци с гранати и патрони. Вода носеха със саки, но те не успяваха да насмогват. Към пладне слънцето припече и стана горещо. Полето около позициите беше безводно и сухо, като пустиня. А с какво можеха да се сравнят няколко глътки вода, които ще разквасят засъхналите устни на тия, които изнемогваха от умора и жегата! Упорито и тайнствено се мълвеше още, че от непрекъснатата стрелба топовете и картечниците тъй се нагорещили, че ако не се охладят... И ония, които се връщаха, още отдалеч викаха: „Вода! Вода носете по-скоро!“

Зазвънтяха бакъри по кладенци и чешми. И ето, многобройна тълпа, като голяма и странна процесия, се заточи от града към полето: едноконни саки, каруци с всевъзможни каци, жени с кобилици, деца със стомни в ръце. Всички тия хора бързаха, подканяха се един други и върху всяко лице стоеше тревога и най-нежна грижа.

Една от жените, които първи, с кобилица на рамо, влязоха от града, беше и Шина. Тя е четиресетгодишна, чевръста и силна жена. В малките градове хората отблизо се познават помежду си, но Шина имаше и друга известност. Беше бедна, но трудолюбива и беше пословично, а в благонравието и строгата ѝ набожност никой не смееше да търси лицемерие. И строгият морал, и мъжествената енергия ѝ придаваха нещо странно, както беше странно и името ѝ. Когато станеше дума за нея, някой можеше да подигне рамене и неопределено да се усмихне, но нещо лошо едва ли намираще да каже.

Жените и децата, които вървяха с Шина, се отбиха към превързочните пунктове или чакаха да ги посрещнат войници. Но тя беше чула, че вода преди всичко трябва за картечниците. Где са те? Как ще ги намери? Тя не знаеше нищо за тия машини и не разбираше защо водата е необходима за тях. Из пътя отново чу някой да говори: „Сгорещили се много. Не ще могат да стрелят. Вода трябва.“ И тя разбра, че трябва да върви напред и да бърза.

Битката ечеше пред нея с всичката си сила. Навсякъде по хоризонта се издигаха високи и черни стълбове от фугасните гранати, млечните кълба на шрапнелите замрежваха небето. Непрекъснато ечаха топовете, припряно и често пукаха пушки. Но сред тия гърмежи тя дочу и други едни — последователни, еднакви и кратки, като че сухо и остро тракаше някоя шевна машина. „Може би това са те!“ — си помисли тя. Наблизо около нея нямаше никой. Вляво по шосето се виждаха войници, препускаха ракли и кола, но те бяха далеч.

Само един човек идеше насреща ѝ и отблизо тя позна Кири Каруцарина. Като дойде при нея, той се спря и, както се виждаше, никак не се учуди, че я вижда тука. Кири беше съсед на Шина и добре я познаваше.

— Как е сега, Кири? — попита го тя.

— Добре е. Ще ги спрат. Нищо няма да направят ония. Ама хубаво си направила! Вода искат. Аз...

Оттатък линията на хълма пак се зачу същото остро и бързо тракане, което отчетливо се отделяше сред всички други гърмежи. Като че се обаждаше някаква зловеща и фантастична птица. Кири се обърна и се вслуша.

— Чуваш ли ги? Те са.

— Кои?

— Картечните! Чуй: ква — ква — ква! Косят, косят! Ама върви по-скоро, ей там до могилите са. Вода искат, сгорещили се много. Аз бях там.

И някак важно, като човек, който добре разбира от тия работи, прибави:

— Знаеш, туй картечницата е таквоз нещо — без вода не може. Таквоз тънко нещо, пък...

Киро беше готов да разказва още, но тя го остави. Сега вече знаеше къде трябва да отиде, Каруцарят беше бърбица и голям грешник, обичаше да се хвали и да говори за работи, които нито беше виждал, нито беше чул. Той не беше служил войник, надали знаеше какво нещо е картечница и ако беше друго време, тя нямаше и да го слуша. Но сега и Киро изглеждаше, както всички, добър, искрен и тържествено сериозен, Днес поне можеше да му се вярва.

— Там са, до могилите! — викаше той зад нея. — Направо, все направо!

Но Шина не го чуваше. Тя виждаше добре ниските могили — до тях нямаше повече от хиляда крачки. И тя забърза още повече, като се мъчеше да стъпя леко, за да не разлива водата. Високо над нея префуча нещо, като че бързо минаваше тежка птица, замлъкна и веднага се чу тъп и глух гърмеж. Тоя шум из въздуха и тия тъпи гърмежи зачестиха. Вече съвсем близо и непрекъснато, като гръмотевици, ечаха топовете. Задавено и глухо, някъде се разнесе ура. Но всичко тоза тя слушаше като насъне и бързаше. Посред страшния и многогласен шум на битката, тя се мъчеше да долови само тракането на картечните. Няколко пъти тя ги чу, но сега вече не тъй продължително, както по-рано, а кратко и между все по-големи паузи. Обзе я страх, че няма да свари навреме. И дали ще стигне водата? Може би те са много. Струваше й се, че това са някакви живи същества, трудолюбиви и добри, но капнали от умора и от жажда, губят и последните си сили. „Картечницата е таквоз нещо — без вода не може“ — спомни си тя думите на Кира.

Неочаквано, като слизаше в един малък дол, тя се озова пред много войници и коне, натрупани на купчина, като че бяха потърсили убежище от буря. Конете бяха натоварени с малки зелени сандъчета, други сандъци имаше на земята и войниците бързо изваждаха от тях някакви дълги ленти, прилични на патрондаши. Войниците работеха трескаво и унесено, но като видяха жената, спряха и се изправиха.

— Вода! — извикаха едновременно няколко гласа.

— Но Шина искаше да се увери, че е стигнала дето трябва.

— Момчета! Тука ли са туй... картечните?

— Па ние сме! — отговориха едновременно всички. И в тия погледи, устремени в нея, имаше и радост, и учудване.

Шина сне кобилицата. Откъм могилиците тичешком се спусна един войник. Лицето му беше загоряло, очите трескаво горяха, по бузите му се чернееха лъкатушни вадички от засъхнала пот. Той беше рус, тънък и хубав момък.

— Кой донесе водата? — попита той. — Ти ли, бульо? Браво! Още малко — и нямаше да можем да стреляме. Много се сгорещиха...

Той грабна един бакър и бързо се затече нагоре към могилиците. Войниците се натрупаха около другия бакър, пресягаха един през други с канчетата, гребяха и жадно пиеха. Шина гледаше отстрани. Сълзи овлажниха очите и.

— Полека, момчета, полека! — викаше тя. — Аз още ще ви донеса...

Русият момък се завърна с бакъра. Той бързаше и дишаше тежко.

— Поручикът каза — още вода трябва, още... Без да каже дума, Шина грабна кобилицата и заслиза бързо към града. Няколко минути по-късно тя чу, че картечницата заграка. И някак по-бодро сега, продължително, спокойно. Тя се усмихна. Обаждаше се същата оная фантастична птица. Но тя беше утолила жаждата си и отново добросъвестно беше поела работата си.

До вечерта Шина донесе още много кобилици вода. И войниците, които вървяха по шосето, ранените, които отиваха назад към превързочните пунктове, ординарците, които препускаха на конете си, всички гледаха и се чудеха на тая жена, висока, облечена цяла с черно, която сама, с кобилица на рамо, прекосваше полето направо към позициите. Слънцето блещеше в белите бакъри и наблизо, напред и встрани от нея, появяваха се белите кълба на шрапнелите. Наоколо бучеше страшната буря на боя.

Но последния път, когато отиде към позицията. Шина не намери никого в дола. Войниците и конете ги нямаше. Гърмежите се чуваха някъде по-далеч. Тя отиде към могилиците. И там нямаше никой, окопите бяха празни, навсякъде бяха разхвърляни гилзи. Тя сне кобилицата, изкачи се и се изправи на могилата. Слънцето залязваше. Далеч на изток, по гребена на пространния хълм, който затваряше хоризонта, виждаха се големи и черни маси от хора. Те бързаха и преваляха към отвъдната страна. На друго място една безбройна тълпа, като черен мравунек, бягаше, разпръсната из желтите стърнища. Ниско над нея, като едър град, валяха белите кълба от дим. Чуваха се топовни гърмежи.

И като че посочваше някому това, което виждаше, тя простря ръка. Под черната забрадка лицето ѝ беше бледно, очите ѝ горяха. И строгият профил, и тая вещателна поза напомняха вдъхновенния образ на някоя сибилла.

— Господи! — извика тя. — Господи, чу ни ти! Бягат, ей ги бягат!

Тя се засмя нервно, неестествено и сухо. И едвам почувствува страшната умора, която смазваше тялото ѝ. Нозете ѝ се подкосиха и тя приседна на земята.

Белият ескадрон

Ние бяхме сами в една малка стая на болницата. Другарят ми, млад подпоручик, току — що ми беше разказал как е бил ранен. Той се спасил като по чудо. Един от тия редки случаи, които разумът никога не може да предвиди и да очаква, които са въвн от всяка теория на вероятностите и си остават една прищявка или предопределение на съдбата. Да си убеден, че смъртта е не само близка и неизбежна, но и да видиш, че е дошла; да изживееш това примирение, в което има толкова отчаяние, колкото и спокойствие; и ето, в последната секунда, на самия край на пропастта, дожда спасението и животът се връща. Може би това е най-болезнената криза за човешкото съзнание и следите ѝ остават неизличими. Всеки нов спомен събужда това минало и макар неведнъж да е разказвано и обяснявано, то изглежда още загадъчно, завладява изново и мечтателно унася, като сън.

На края на разказа си подпоручикът беше изпаднал тъкмо в това състояние. Легнал възнак, той мълчеше и под бялата превръзка, която закриваше челото му, очите гледаха унесено и неподвижно. Аз също мълчах. В стаята стана съвсем тихо.

Беше се мръкнало отколе. Есенната нощ беше тъмна и в почернялото стъкло на прозореца можеше да се види само отражението на лампата. Вън духаше силен вятър... Стаята ни беше на горния етаж и ниско под нас чувахме да шумят овошките на градината.

Ние още мълчахме. Неочаквано проечаха тръбя. Наблизо бяха кавалерийските казарми и там свиреха заря. Два гласа — един висок и пронизително тънък, друг — мек и сладостно сипкав. В по-ниска октава синкавият глас следваше първия, догонваше го, преплиташе се с него. Тия звуци като че се разсипваха отвисоко в нощта, ту проечаваха наблизо и рязко, ту се отдалечаваха и заглъхваха. Вятърът ги развяваше насам — нататък, както понякога развява капките на дъжда. Но защо тъй ни пленява тая проста мелодия на кавалерийските тръби? От тия трепетни и рязко очертани звуци лъха нещо тревожно и безпокойно, но в същото време — и нещо тържествено и упоително призивно. Не е ли това тая странна красота, която съчетава в себе си близостта на опасностите с екстаза и мрачния устрем на смелостта?

Тръбите замлъкнаха. В стаята стана още по-тихо и въвн по-ясно се чу шумът на дърветата. Подпоручикът не беше изменил положението си, погледът му си оставаше все тъй унесен и неподвижен.

— Колко е хубаво! — обади се той. — Тия тръби!... Той помълча малко и след това, като че говореше на себе си, прибави:

— Виждам бели коне... Ескадрон с бели коне... Аз се усмигнах и учудено го погледнах. Знаех, че сега е добре и не можеше да бълнува. Но не разбирах за какво говореше.

— Бели коне ли? Какви коне? Той се подигна и приседна на леглото. Личеше си, че е развълнуван.

— Тия кавалерийски сигнали! — подзе той. — Неведнъж съм ги слушал. Но сега, щом ги чуя, спомням си едно... тая кавалерийска атака, която гледах отблизо... Атаката на белия ескадрон. Един ескадрон, който имаше все бели коне...

Той седна по-удобно и запуши. Аз чаках нетърпеливо разказа му. А той разказваше хубаво — с тая задушевност и леснота, която добиват хората, които са видели и преживели много нещо.

— Бях — започна той — заедно с взвода си прикритие на една батарея. Ние смятахме положението вече за добро. Отбити бяха няколко неприятелски атаки. Но надвечер откъм левия ни фланг неочаквано се появиха нови неприятелски части. Това бяха най-малко една или две дружини. Незабелязано те бяха се промъкнали и ние ги открихме, когато пред зелената стена на кукурузите се замъркаха гълъбовите им униформи. Видях, че веригата на крайната наша рота се огъна и преви назад, за да застане срещу тях. Но това беше недостатъчно. Все повече и повече гълъбови петна се появиха пред кукурузите, тая голяма дъга се удължаваше и застрашително и отдалеч се завиваше към нас. Нашата батарея пренесе огъня си на тая страна. Но и под белите кълба на шрапнелите сините линии все повече и повече се приближаваха.

Наблизо до нас имаше уединена и висока могила. Там беше наблюдателният пункт на батареята. Не зная какво ме накара, но по едно време се обърках: до могилата беше се спотаил един ескадрон. Същият той — белият ескадрон. Взводовете бяха в разгънат строй, четири успоредни линии, една зад друга, а цялата колона, за да не бъде забелязана, опасваше като дъга подножието на могилата.

Бях много наблизо и затова можах да наблюдавам добре. Всички коне бяха бели и като че съвсем си приличаха един на други, както и войниците, които бяха на тях. В кавалерията белите коне се избягват и тоя ескадрон, може би единственият, даваше рядко зрелище. Могилата и поляната около нея бяха покрити с трева, още зелена и сочна, така че белината на наредените един до други коне изпъкваше още по-ярко. Желтият цвят на потници, на подпруги и юздечки, кафявата униформа на войниците, всичко това с мекия си тон слабо контрастираше, така че белината на конете все пак преобладаваше над всичко. Само у белите коне някак е по-видно и по-уловимо тънкото благородство и красота на тия животни: умният поглед на черните и светли очи, лъкатушните линии на жилите, чувствителната мекота на ноздрите, тънките очертания и нервният трепет на членовете. Аз съм, както знаеш, син на земеделец и разбирам от коне. В тая минута долавях и нещо повече: очите на всички коне блестяха, ушите наперени само напред, юздечките проскриптяваха между зъбите, по земята капеше бяла пяна. Ясно ми беше, че под това видимо спокойствие се крие това нервно напрежение, тоя изблик на могъща и жизнена сила, когато животното вече и по свое желание, съзнателно и охотно е готово да даде всичките си усилия, когато разбира ездача си и знае какво той чака от него. Това скрито напрежение се забелязваше и у войниците. Отзад и малко настрана от ескадрона стоеше вахмистърът. Неговият кон беше извил шията си като лебед, цялата му фигура беше наперена, като у цирковите коне.

Аз тъй бях се залисал, че можах да чуя само последните звукове на сигнала, който се чува някъде отстрана. Пък и батареята беше учестила гърмежите си. Ескадронният командир беше излязъл малко напред и сега се връщаше към могилата, като грациозно и леко галопираше върху своя горещ и строен хунтер. Тръбачът яздеше след него, но се спря и

затръби, като издигаше като херолд тръбата към небето. Разсипаха се трепетни, бързи и тревожни звуци. Сигнал за атака. Видях нервната вълна, която премина между конете и ездачите. Но външното спокойствие не се наруши. Само напереният кон на вахмистъра два пъти подред се изправи на задните си нозе, без да успее да промени мястото си. Лицето на вахмистъра си остана спокойно и строго.

Чу се висока и напевна команда. Ескадронът трепна и се раздвижи с тежък и смесен шум: тежко заудряха копитата, заскриптя сбруята, прозвънтяха саблите, нетърпеливо пръхтяха конете. Взводовете като че се движеха разбъркано и всеки за себе си, но скоро целият ескадрон излезе на открито, развърнат в една дълга бяла линия. Движеше се сега тръс. Но ето офицерите се обръщат, един бръз и кратък поглед назад, но колко незабравимо е това изражение на лицата! Изтеглените сабли блясват във въздуха, ескадронът се разтегна повече, конете препускат още въздържано и тежко, но изведнъж леко и плавно се понасят в галоп. Издигнаха се гъсти облаци от прах. Стремителна и бясна вихрушка се носеше по полето, коне и хора се виждаха като силуети в мъгла, извиваха се и блещяха сребърните змии на саблите и над страховития и ритмичен тропот, от който кънтеше земята, се раздаде ура — гневно, заканително и страшно ура.

Между поляната, отдето тръгна ескадронът, и кукурузите имаше някакъв дол. Ескадронът слезе и се изгуби там. Топовете замълчаха, настъпи напрегната и безмълвна тишина. Пред кукурузите настъпи движение, гълбовите фигури тичаха, суетяха се, събирахасе иа групи. Остро и сухо затрещяха залпове. Ескадронът се показва на другата страна. Там беше зелена в чиста поляна, прах нямаше. Един син облак се беше спрял ниско на хоризонта, на тая страна. Надвечер осветлението е меко и въздухът е прозрачен. Отчетливо и ясно се виждаше сега дългата редица на белите коне, които сякаш летяха над земята, саблите се размахваха и блещяха и тия огнени линии, сякаш бяха светкавица в самия облак. И пак това високо и задавено ура. Залповете следваха един след други. Падна един кон, но войникът се изправи и като че увлечен от инерцията на тоя вихър, видях го да тича с издигната сабля напред. На същото място няколко коне без ездачи препускаха настрана и описваха малки кръгове.

Но бялата редица на ескадрона стигна зелената стена на кукурузите и също като гребена на голяма вълна се удари в нея. Аз не видях вече какво стана. Една разбъркана маса, редки гърмежи, отделни хора, и коне. Всичко потъна и се скри в тия кукурузи. Пак се зачуха ура. И още някаква дива и нечовешка врява... Атаката, разбира се, успя. Но това като че не ме интересуваше вече. Аз тръпнех още от зрелището, което видях. И това е, което никога не ще се изличи от паметта ми.

Няколко дни по-късно бях на превързочния пункт, В селото влизаха няколко ескадрона, тържествено звучаха фанфари. Една голяма кавалерийска маса е всякога импозантна. Но под трепетните звуци на тръбите тогава, както и сега, аз си спомнях и виждах друго. Виждах атаката на белия ескадрон.

Кавалерийският поручик Арсений Ламбрев отиваше в отпуск и по пътя беше се отбил в Кюстенджа, колкото да разгледа града и да купи някой подарък за въщи. В златарския магазин, където той влезе, имаше доста купувачи, ала опитното око на евреина тозчас схвана, че най-щедрият между всички ще бъде тъкмо тоя млад офицер, който влизаше сега сред оглушителния звън на шпорите си, стегнат, с обветрено и загоряло лице, но жизнерадостен и весел. Търговецът остави другата работа на слугите си, а сам се залови да услужи на поручика.

Един-два въпроса бяха му достатъчни не само да разбере какво той желаше, но, като че беше в мислите му, предугади вече и вкуса му, отдалеч намекна за предназначението на подаръка, усмихваше се, сипеше комплименти — изучена до съвършенство любезност, която хитро мотаеше примки. Наедно с това той изнасяше и слагаше пред Ламбрева все по-хубави и по-хубави неща: пръстени, обици, гривни, брошки, медалиони, кръстчета. Цяла една купчина от злато и скъпоценни камъни, която пламна и загоря с пленителния чар на баснословните съкровища в приказките.

Ламбрев беше млад човек, почнал кариерата си в сражения и походи. Разбираше от коне, от езда, фехтовка — от всичко, което беше в кръга на службата му и свойствено на младостта. Но за първи път му се случваше да има работа с подобни скъпоценности, истинската стойност на които е тъй мъчно да се определи. Той бавно почна да разглежда всяка вещь и ту скептично поклащаше глава, ту пренебрежително свиваше устни, изобщо даваше си вид, че той е първият познавач по тия работи. Ала колкото и да избираше, неволно се повръщаше все на едно и също нещо: един златен пръстен с искрящ и светъл брилянт, който още на пръв поглед му се хвърли в очи. Тоя пръстен не само му харесваше, но и някак особено го вълнуваше. Ламбрев забрави преструвките си, стана сериозен и не можеше да откъса очи от него. Тоя чуден камък беше сякаш сътворен само от нежност и чистота, огнище на малки слънца, които ту потъмняваха, тя блясваха с ослепителни лъчи.

Търговецът беше се смълчал, чакаше със скръстени ръце на гърдите си, усмихнат и тържествуващ.

— Гаспадин офицер — заговори най-после той на силен руски акцент. — Рекомендувам тоже. Превъзходна вещь. Модел староегипетски, чисто злато. А брилянта. Имитация?! Ха-ха-ха! Как сте весел, гаспадин офицер, имитация... Не, брилянт настоящий! Настоящия! Вижте блясък, вижте ефекти!

Той взе пръстена и любувайки му се сам, вдъхновено и почти шепнешката прибави:

— Сълза, гаспадин офицер! Божествена сълза!

При тия думи, едничките на които бе дал ухо, Ламбрев трепна и онова непонятно вълнение, което го държеше, се усили повече. Да се колебае още той не можеше, купи

пръстена и заплати за него твърде скъпо. После излезе от магазина пак тъй, както беше и влязъл: със същия звън на шпорите си и със същата твърда походка.

„Вяра ще се радва много — мислеше си той, когато се върна в хотела, прибра се в стаята си и се залови да гледа пак пръстена. — Да, ще се радва много.“ Н той ясно си представяше голямата радост на сестра си, първата ѝ изненада, когато ѝ съобщеше само, после — лудешките ѝ викове и прегръщания, когато видеше пръстена. Най-сетне тя се умирява, сяда, простира малкия пръст на хубавата си ръка, туря пръстена, гледа го, усмихната, щастлива, а чудният камък пълни с лъчи и с блясък тъмнотата на очите ѝ.

Но и бъдещата тая радост, която го очакваше вкъщи не можа да отгони тягостното настроение, което тъй неочаквано беше го обзело. За парите той ни най-малко не съжеляваше, не се разкайваше и за покупката си. Той стана, направи няколко крачки, върна се и отново се загледа в брилянта. Изведнъж във въображението му се появи лицето на бижутера, усмихнато и лукаво. Спомни си думите му: „Сълза, гаспадин офицер, божествена сълза!“ Някак особено се пречупиха лъчите на брилянта, нещо сякаш се усмихна в него. „Та ето какво било“ — помисли изведнъж Ламбрев, отмести погледа си и се загледа през прозореца.

Едвам сега той разбра отгде идеше това вълнение, което беше го обзело още когато пръв път видя пръстена, разбра и защо случайните инак думи на търговеца тъй силно бяха му повлияли и окончателно решиха избора му. Тоя брилянт му припомняше тъкмо това: сълза. Сълзата, която в тежки часове беше проляла за него една съвсем непозната нему жена. Една действително божествена сълза, истинската сълза на милосърдието.

Ламбрев дълго остана в това си положение, неподвижен и унесен, всецяло завладян от спомените си.

II

Седем-осем месеци по-рано, още когато траеше походът в Добруджа, той беше изпратен веднъж в разезд. Това му се случваше не за първи път. Паднал беше тогава първият студ и замръзналата земя звънко кънтеше под копитата на конете. Излязоха пак и едва когато бяха вече далеч от бивака, почна да се развиелява. Полето заблестя като посребрено от сланата и на изток широко се разля червеният пожар на зората. Лека мъгла плуваше над полето и макар да придаваше фантастични очертания на всеки предмет, все пак можеше да се разпознае кое какво е.

Неочаквано из една долина, която никой не можеше да забележи по-рано (в Добруджа много често се срещат такива долини), в мъглата се проточиха пики, появили се черна купчина конници и без да се бавят много, разсипаха се на голяма дъга и полетяха срещу разезда.

Имаше време да се избегне тоя удар, ала тъкмо когато повръщаха конете, Ламбрев забеляза, че върху одного от войниците му, дозорния, който беше излязъл напред, бяха връхлетели няколко неприятелски конници. Виждаха се светкавични блясъци на саблята, която

отчаяно отбиваше насочените пики. Ламбрев кипна, кръв нахлу в главата му, обзе го тая безумна ярост, която често беше го тласкала в най-рискувани постъпки. Той обърна коня, безмилостно заби шпорите си в него и бясно препусна. Случи се неравно място, изровено от пороища, редки храсталаци, корените на които се провличаха като черни змии над пясъка. Изведнъж конят се пре-пъна, преплете нозе и стремглаво полетя към земята. Изхвърлен на земята, преди да дойде на себе си, още зашеметен и почти в безсъзнание, Ламбрев чу диви викове, тропот и тежко дишане на много коне, замяркаха се пики. Видя непознато и свирепо лице, с чип нос и зли стоманени очи, устремени в него, усети студеното дуло на пистолета, опрян до челото му. Нямаше време за каквато и да било отбрана, нямаше време дори да се умре. Той беше пленник.

И тогава, и през всичкото време отпосле той си остана все с тая тъпа, злобна, недоумяваща болка, която свиваше до разкъсване устните му, размъщаше погледа му, остана си все тъй смазан, убит от тая фатална случайност, против която се бунтуваше цялото му същество.

Оставиха го в една стая в същия хотел, в който се помещаваше и някакъв щаб. Той ходеше из малката триъгълна стая, като звяр, затворен в клетка. Как се случи всичко това? Защо? Една само погрешна стъпка на коня — и това непоправимо нещастие. Струваше му се, че сънува жесток кошмарен сън, щеше да полудее, изпадаше в страшна ярост, готов беше да вика, да чупи, да ругае. Веднага след това пък падаше в меланхолия, сядаше на леглото си, на което нямаше ни завивка, ни постилка, хващаше с двете ръце главата си, обзет от нетърпима болка и жалост за себе си. „Перун! Перун!“ — тихо, като болезнен стон произнасяше той името на коня си и не можеше да разбере как умното и послушно животно можа да направи тая погрешна, тая съдбоносна крачка.

Тъй прекара той цял един ден, после друг. Никой повече не се интересуваше за него, никъде не го викаха. Оттатък затворената врата се чуваха само стъпките на часовоя. Като че бяха го забравили вече. Не се досещаха дори да му донесат храна.

Късно през втората нощ той беше се изправил до единствения прозорец на стаята си. Вън беше тъмно, подухваше студена влага, в листата на акациите шумеше дъждът. Изведнъж в черния мрак блеснаха кратки светкавици на запад, проеча след това гръм. В късната вече есен това не бяха гръмотевици. Ясно се различаваха глухи топовни гърмежи. Там почваше ново сражение. Радост и смътна надежда изпълниха сърцето му. От прозореца той вече не се отдели.

Беше се развиделило съвсем, когато той чу под себе си стъпки, почувствува, че някой го гледа, и се обърна: долу под прозореца стоеше момиче, в черни дрехи и с бяла престилка с презрамки — облекло, каквото носят камериерките. Навярно лицето му ще да е било твърде бледно и твърде измъчено, за да се яви това плахо състрадание в погледа и. Тя сне очи, като забеляза, че я гледа, тръгна бавно из двора и влезе в градината. Между сухите стъбла, които пълнеха лехите, изпочупени и смачкани като от градушка, имаше купчина цъфнали хризантеми. Тя се наведе, откъсна една, погледна към прозореца и като че се решаваше на нещо, усмихна се за първи път. После бързо се възви гърбом и остана тъй замислена и загледана пред себе си. Никой друг нямаше в градината. От мокрите клони на акациите сълзяха капки, бавно се

превръщаше и падаше някой изсъхнал лист. Глухо и зловещо ечаха топовните гърмежи. Тя стоеше все тъй загледана и разсеяно, бавно разкъсваше лист по лист едрия цвят.

— Мария! — чу се сърдит глас.

Тя се обърна, погледна пак към прозореца и влезе в хотела.

Ламбрев още не беше променил положението си, когато прозорецът на съседната стая се отвори, една ръка се показа и му подаваше нещо, загънато в хартия. Това беше тя. Настойчиво, с очи само му правеше знак да побърза и да се пази. Ламбрев взе пакета и се дръпна навътре в стаята си: имаше хляб, кутия консерви, бисквити.

Силно вълнение го обзе. Много беше страдал той през тия дни. И ето това единствено участие, колкото и малко да беше го трогна донемайкъде. Обвея го наведнъж нежна любеща милувка, стори му се, че вижда насълzenia и скърбен поглед на майка си, костеливата й ръка сякаш гладеше косите му. Как би желал той, както някога в детинството си, да можеше да прегърне коленете й, да сложи глава, да заплаче. Минутна слабост само. Той скочи и заходи из стаята. Отново почувствува прилив на необикновена сила, очите му загоряха, трескаво и бързо в ума му зрееше вече смел и опасен план. „Тя ще ми помогне — мислеше си той, — това добро, това мило момиче!“

Влезе един офицер и студено и сухо го покани да го последва, защото още сега трябвало да бъде отведен другаде. Ламбрев сякаш не можеше да разбере какво му се говори. Да бъде отведен другаде? — Всичко е изгубено тогава! Но той се съвзе и тръгна след офицера. Пред хотела ги чакаше кола и многобройна тълпа се събираше наоколо. Без да погледне настрана, Ламбрев се качи и седна, все тъй спокоен, с една слаба усмивка на лицето си, в която имаше и гордост, и примирение пред всичко, което можеше да се случи. Бяха тръгнали вече, когато той се обърна: съвсем близо до него, пред вратите на хотела, стоеше камериерката. Тъмните й очи, широко и плахо разкрити, го гледаха съчувствено и скърбно. Една сълза — той добре беше запомнил това — се събираше и светеше между клепките й, готова да падне...

Нищо друго той не виждаше вече, за нищо друго не мислеше през всичкото време на пътуването. Къде го водеха — той не знаеше. Вървяха из кални пътища, проточени като мъртви, задгробни реки, разстилаше се все една и съща пустинна степ, още по-скърбна и по-неприятна под мрачното дъждовно небе. На едно място приближиха някакъв обоз, който кой знай защо беше се запрял наред пътя. Изведнъж се подигна глъчка, цяла тълпа от хора, които бяха някъде в главата на колоната, се разтичаха и рукнаха навътре из колята като че заграбени и прибрани от вихрушка. Чуха се няколко изстрели, някой високо викаше нещо. После всички се умириха, прави, с дигнати ръце нагоре. И откъм тая страна, накъдето гледаха всички тия бледни, обезумели лица, идеше, носеше се като тъмна вълна разсипана редица конници. И тия бяснопрепускащи коне, приведените сиви фигури, размаханите сабли, това стремглаво и страшно нахвърляне, това ура, страховито и диво, и всичко, всичко беше тъй познато на Ламбрева. Той се изправи, замаха с фуражката си и завика. Познаха го веднага. Той беше свободен.

Много събития, много сражения и походи се случиха след това. Навсякъде, в най-големите опасности, в най-рискваните и отчаяни дела Ламбрев отиваше спокойно, без

всякакъв трепет, с една сурова и мрачна решителност, която сякаш беше предизвикателство и мъст в лицето на самата съдба. Тя беше му дала толкоз много изпитания, че нищо повече не можеше да чака от нея. Но случваше се да срещне някъде върволица пленници, замислени и мрачни. Или в края па някоя атака, едва-що успокояваше разпенения си кон и влагаше в нежната саблята си — той поглеждаше назад: още стоеше като бяла мъгла гъстият прах, подигнат от копитата на конете. Слънцето засядаше. И тук-там из желтите стърнища, замрежени от булото на праха, чернееха се трупове, паднали ничком по лицата си. Тихо и кротко чувство обземаше душата му тогава. Неволно той си спомняше за момичето от хотела, виждаше погледа ѝ печален и умоляющ. „Наистина, какво стана с нея?“ — мислеше си той, приведен върху коня си.

Неведнъж беше си давал дума че при първия удобен случай ще я потърси, ще ѝ благодари. И ето малкият град, където се случи всичко това, беше само на няколко часа път с трена. Можеше да иде там още днес и после, без да се бави, да продължи пътя си.

Решението беше взето. Ламбрев повика ординареца си и бързо взе да събира вещите си.

III

Пролетен ден. От двете страни на шосето, което иде откъм гарата, се редят ниски, разноцветни къщички, облени със слънце. Повечето от тях са изоставени, без стъкла на прозорците, с избелени стени. Но цъфнали овошки приветливо се белеят над всеки зид, врабци чуруликат и се борят в клоните и белият цвят се рони над улицата като сняг. По-далеч, оттатък зелените градини, се вижда дим, остро пици свирката на локомотив. Току-що е пристигнал тренът.

Из отворените врати на една кръчма, в която се чува голяма врява, излиза един човек, полита надолу из стълбите, като че силно тласнат от някого, отива чак до средата на улицата, спира се изведнъж за минута като прикован, после захваща да сполита, ту на една, ту на друга страна. Вижда се, че добре си е попищал. Той е възстар човек с подпухнало лице и мъгляви очи, с бомбе и редингот, който някога е бил черен, но сега изглежда зеленикав и лъснат като мушама. Той съглежда офицера, който иде откъм гарата и тъй твърдо пристъпя, че шпорите продължително звънят подире му. Човекът с бомбето иска да поздрави, издига ръката си, но тозчас губи равновесие.

— А! Кавалерия! Славна кавалерия! Той успява най-после да се закрепил, подига церемонно бомбето си и прибавя:

— Мое почтение!

Младият офицер се усмихва и го отминава.

Това беше Ламбрев, току-що слязъл от трена. Той беше оставил багажа си в комендантството и бързаше за към хотела, който се виждаше вече. Струваше му се, че ще

намери всичко тъй, както беше го оставил, радваше се при мисълта за срещата, която го чакаше. Ала отблизо той видя новия надпис върху голямо бяло платно, наоколо се движеха войници. В хотела се помещаваше сега щабът на някаква част. Все пак Ламбрев влезе, не без вълнение премина из двора и коридорите, надникна и в паметната за него триъгълна стая. Приведен над една маса, отрупана с книжа, там работеше войник. Цялото здание беше съвсем променено. Когато и да попиташе, всеки казваше едно и също: съдържателят на хотела наедно със слугите си избягал преди превземането на града.

Разочарование и мъка обзеха Ламбрева. Почти се разкайваше, че се е отбил. Оттук можеше да замине чак на другия ден, нямаше що да прави, тръгна из града без всякакъв интерес към каквото и да било, колкото да убие времето.

Той не можа да се въздържи да не разпита още някои. Едни познаваха момичето, други не. Но всички отговаряха едно и също: всички са избягали и никой не знае где са. На едно място той отново срещна човека с бомбето, но сега той нито се спря, нито погледна към него: намръщено и съсредоточено човекът гледаше в земята, махаше с ръце и нещо разпалено говореше на самия себе си.

— Арсо! — извика някой от другата страна на улицата.

Ламбрев се обърна. Насреща му беше Теохаров, негов съученик. Двамата приятели отколе не бяха се виждали, прегърнаха се и се целунаха.

— Гледам гледам — говореше Теохаров, — това Арсо ли е, не е ли. Изменил си се. Какви плещи, каква снага! Юнак! И обръснал си се като артист. Е, как, по какъв случай?

Ламбрев не можеше да крие и накъсо му разказа всичко.

— Туйто! — разсмя се Теохаров. — И инак не може да бъде, все същият си ти. Да не вярва човек — цял Крали Марко, наредил ордени като Суворова, минал през сито и през решето, дето се казва. А пък си все същият. Все тъй сантиментален, мечтател такъв. Сигурно още пишеш стихове!

Те повече не се разделиха.

Късно през нощта, когато Теохаров замина за бивака си, някъде наблизко в околността на града, Ламбрев с ординареца си и с един агент от комендантството отиваше към квартирата, която бяха му определили. Това беше хубава и висока къща, обградена с висок каменен зид. Но колкото и да хлопаха на портите, никой не излизаше да отвори. Агентът взе да губи търпение и все по-силно блъскаше портите.

— Господа! Моля! Господа!

Тоя пресипнал басов глас се чу отсреща на улицата, но самият човек едва се виждаше в тъмнината. Мина се малко време и той отново се обади:

— Господа! Хей, братушки!

Непознатият искаше да каже нещо, но все пак предпочиташе да пази известно разстояние и твърде не приближаваше.

— Кой е тоя? — попита Ламбрев.

— Христки, пияница един.

Агентът беше ядосан, задето още не отваряха, и сърдито викна:

— Да се обираш! Ще ти дам едни братушки, като дода там!

— Моля! — обади се гласът.

Ламбрев искаше да види кой е, наближи го, като се взираше. Човекът дигна бомбето си.

— Мое почтение!

— А ти ли си! — засмя се Ламбрев и тозчас го позна.

Христки се окуражи и още по-настоятелно почна да кани Ламбрева. Имало място у тях, ето где е къщата му, има чиста, хубава стая, в която и други път са нощували господата. Чисто е.

— Имам и винце — добави той с едно умиление в гласа си, — натурално. Ще хапнем и ще пийнем, както дал господ. Остави ги тия милионери, няма да отворят те. Как се казваше ваша милост? Аз съм Христки, Христо сиреч...

Тоя човек се хареса на Ламбрева. Цял ден той беше си гулял, не му се спеше още и, както се виждаше, страшно му се искаше компания. Освен туй, сам Ламбрев обичаше приключенията, малки и големи, и искаше да види какъв край ще вземе цялата тая работа. Пък и това искрено гостоприемство го трогна. Той повика ординареца си и тръгна след Христки, сиреч Христо.

Къщата беше двуетажна, но стара и разкривена. Влязоха в малка, светла стая. Христки се повърна с ординареца за багажа. Въпреки очакването на Ламбрева, стаята наистина беше хубава и чиста. Бедно и вехто беше всичко, но много чисто и грижливо наредено. Все повече и повече зачуден, Ламбрев взе лампата и почна наред да оглежда всичко.

Една жена се показа на прага на вратата. Беше облечена в черно, с бяла престилка с презрамки. Ламбрев дигна лампата над очите си, сянката избяга и светлината падна право върху лицето на жената. Ръката на Ламбрева затрепера, глобусът зазвънтя и той едва не изпусна лампата.

— Мария! — извика той.

— А! Пленникът! Боже!

Влезе Христки с ординареца. „Дъщеря ми“ — каза той, като искаше да я препоръча. Бедният човек, той беше доста пил и твърде много време трябваше да мине, за да разбере това, което двамата млади хора развълнувано и радостно си говореха, но той съвсем отрезвя, когато Ламбрев отвори куфара, извади из малката плюшена кутия пръстена и, въпреки противенето на момичето, сам го постави на ръката ѝ. Брилянтът ослепително заблещя. Тая мисъл му хрумна съвсем нечакано, но Ламбрев разбра, че тъй трябваше да бъде.

— За спомен — говореше той. — Един малък спомен от мене.

На вратата се показва агентът.

— Господин поручик, отвориха. Заповядайте! Христки, без да каже нещо, направи горд жест с ръка, който значеше: „Не може!“ Ламбрев се усмихна.

— Няма нужда — каза той на агента, — ще останем тука.

Рано сутринта на другия ден, по улицата, която водеше към гарата, вървяха няколко души. Това беше Ламбрев, изпращан от Христки и Мария. Слънцето току-що изгряваше, беше хладно и свежо, върху овлажнялата пепел на улицата се стелеха дълги сенки. Напред вървяха Ламбрев и Мария, облечена в черните си дрехи. Наред с високия и строен офицер, тя изглеждаше още по-слаба и по-бледна. След тях вървяха Христки и ординарецът. Някава особена важност стоеше върху лицето на Христки, като че той правеше немалко усилия, за да запази нужното достойнство. От време на време той попипваше отстрана на палтото си, на мястото, гдето е вътрешният джеб, види се, искаше да се увери да не изгуби нещо.

Тренът беше готов, на гарата нямаше почти никой. Но и малкото хора, които се случиха там, немалко се почудиха, когато видяха как младият офицер, като удари шпорите си, поклони се на бедно облеченото момиче и взе ръката му, на която блещеше бри-лятитеният пръстен. Все тъй сърдечно Ламбрев се прости и с Христки. В очите на добрия старец се показаха сълзи, той час по час се кланяше и високо дигаше бомбето си.

Ламбрев се качи и тренът тръгна. Още веднъж той срещна погледа на Мария, насълзен и скърбен. Тя махаше с кърпа. Христки издигна пак бомбето си и дори извика нещо като ура. Тренът се отдалечи. Ламбрев видя, че Христки бръкна във вътрешния си джеб, изпади и набързо провери нещо и вече със съвсем друго изражение, като актьор, който е свършил ролята си, той тръгна към града. Но тя стоеше още на същото си място и размахваше кърпичката си. Тренът зави и всичко се изгуби.

Но Ламбрев ясно виждаше още лицето и погледа на момичето и неволно тоя образ се сля с оня, който беше се запазил в паметта му — плахите, широко разкрити очи, между клепките се събира и свети сълза, готова да капне. Мярна се лицето на евреина, усмихнато и хитро. „Сълза, гаспадин офицер, божествена сълза“ — шепнеше той.

Весел, доволен като никога от себе си, Ламбрев седна на канапето, усмихна се и се загледа навън, където в обратна посока на трена бягаха назад зелените полета.

Песента на Солвейг

В пет часа тая вечер младата, току-що излязла па сцената виолонистка даваше втория си концерт. И въкщи, освен родителите, добродушни хора, вдетинени почти в семейната си гордост, бяха се насъбрали много роднини, цяла една бляскава свита, която се готвеше да придружи царицата на деня. До започването на концерта оставаше само половина час, всички

бяха готови вече и чакаха да дойдат само файтоните, за които беше отишъл братовчедът Борис. Но той се забави. Останалите мъже, избръснати и напудрени, облечени в празнични черни дрехи, с широко изрязани и бели като сняг нагръдници, нетърпеливо се разхождаха из салона и пушеха. Дамите пък, принудени по необходимост да бъдат колкото се може по-неподвижни, за да не развалят тоалетите си, предпазливо седяха на самите краища на креслата и всички едновременно приказваха.

Общото внимание беше, разбира се, съсредоточено все около младата виртуозка. Най-трудната — говореха — и най-опасната крачка, дебютът, беше вече направен, и то, всеки ще признае, много сполучливо. Сега идеше вече големият, бляскав и от никого неоспорван успех. И от всички страни се сипеха насърчения, наставления и съвети. Всяка една от дамите можа да открие някой микроскопичен недостатък в наикта на госпожицата и с нежна услужливост го поправи. Любуваха ѝ се, гледаха я с възхищение и с екстаза на някакво идолопоклонство. А тя наистина беше хубава. Но всички тия хвалби бяха почнали да и омръзват вече, пък и приближаването на съдбоносния час неволно я вълнуваше и тя с мъка се задържаше на едно място. И когато неочаквано разговорът отново се повърна върху ония злъчни думи, които една съперница от завист беше казала по повод на дебюта, разговор, при който всички дами напуснаха спокойните си пози, наежиха се и запищяха като орлици — младото момиче се възползува от удобната минута и изскочи навън.

Тичешката тя премина из коридора, блъсна вратата на стаята си и бързо-бързо заразхвърля книгите на масата. Но скоро тя разбра, че нищо не ѝ трябваше, озърна се и изведнъж се спусна към голямото огледало. Всеки познава по-добре собственото си лице, но все пак отраженията на това тайнствено стъкло неведнъж могат да изненадат. И пред образа, който се яви пред нея в огледалото, тя се запря, изумена и учудена, като пред нещо чуждо. Не, тия черни и бляскави очи, които я гледаха изпод сянката на гъстите ресници и се усмихваха, тия алени, като разцъфнал цвят устни, малката трапчинка, която се явяваше на едната ѝ буза и ѝ придаваше такава оригинална прелест, цялата тая мила, стройна и жизнерадостна фигура — това е тя, самата тя! И възхитена и зарадвана, влюбена в себе си, тя приближи лицето си до самото стъкло и нежно и страстно изговори тия думи, които някога, в също такова упоение, и Сафо беше казала на огледалото си: „О, кажи, че съм хубава и че хубава ще бъда вечно!“

Тя се поклони веднъж, после втори и трети път. Тъй щеше да направи тя, когато излезеше на сцената. Това у нея излизаше тъй непринудено и с такава мила грация! Но не е ли по-добре погледът да бъде по-кратък, с повече достойнство и съсредоточеност, а усмивката — по-въздържана и по-неопределена? Тя отново се поклони, като се мъчеше тъкмо тъй да определи погледа си, да измени усмивката си. И като че едвам сега залавяше сама себе си в това суетно и смешно кокетство, тя се засмя срещу милото и хубаво момиче в огледалото, заплаши го с пръст, примигна и глезено му показа език. После се отдръпна и като хвърляше последен поглед през рамо, тоя поглед, на който само жените са способни, тя се завъртя из стаята в стъпките на лудешки валс, достигна до отворения прозорец, спря се и се загледа навън.

Нейната щастлива и лъчезарна усмивка срещна тихата и кротка печал на есенния ден. От двете страни на улицата се редяха пожелтели кестени, пясъкът ослепително блещеше на слънцето и високо над покривите светеше ясно небе, далечно и хладно. Отникъде не се

показваха минувачи и в пустата улица беше тъй тихо, че ясно можеше да се чуе лекият шум, с който някой изсърнал лист падаше на земята. Но от време на време полъхваше вятър, кестените зашумяваха, в насрещния двор двете тъмнозелени борики поклясаха върховете си, а ситните листа на тополата до тих се раздвижваха, превръщаха се сякаш в гъст рояк от жълти пеперуди, които трепкаха и блещяха.

Чу се разговор около двете борики, пътните врата се отвориха и на улицата излязоха трима души. Младото момиче се загледа. Тоя висок и побелял човек с редингот и бяла жилетка, изправената снага и твърдата походка на когото издаваха стария военен в оставка — него тя познаваше добре. Познаваше и облечената в черно, възпълна жена. Всяка вечер към пет часа тя ги виждаше да излизат наедно и дълго време да се разхождат назад и напред из улицата под сянката на кестените. Но кой беше тоя млад офицер, който излизаше с тях? Него тя виждаше за пръв път. Беше облечен и стегнат тъй, както можеше да се види това само у ония офицери, които отиваха на фронта или се връщаха оттам: зелена, малко смачкана униформа, високи чизми, пояс над куртката, кобур от едната страна и чанта от другата. На гърдите му имаше китка, значи, заминаваше. Но кой можеше да бъде той? Това лице като че й беше познато и тя се вгледа по-внимателно. Но нито една от тия черти тя не можа да си спомни. Видя само, че на едната му буза имаше голяма червена рязка, белег от скорошна рана.

Те се бавеха още пред вратата. Високият господин с бялата жилетка беше направил сам няколко крачки, гледаше навъсено в земята и почукваше камъчета с бастуна си. Но старата жена се бавеше още. Нямаше никакво съмнение вече, че това е майка на младия офицер. Тя стоеше отпаднала, бледна и скръбна, гледаше го в лицето и му говореше. Какво? — Бог знае дали беше и потребно, и разбрано, тия несвързани и недоизказани думи на майките, с които те се мъчат да задушат единствената дума, която вълни сърцето им и стои на устните им: „Остани!“

Младият офицер нежно взе под ръка майка си, наведе се над нея, говореше й нещо и се усмихваше. А, ето кой бил той! Трябваше да се усмихне, за да го познае. Господи, нима това беше оня същият гимназист, когото тя познаваше и когото беше съвсем забравила през тия дълги години, прекарани в чужбина! Тя ясно си спомни сега всичко. През колко летни вечери тя беше отваряла прозореца си и започваше да свири. Насреща, осветени през червени абажури, прозорците на малката къща огнено грееха зад тъмните борики. Там също тъй се чуваше цигулка. Свирише той. И почти всяка вечер, за да й обърне вниманието, подхващаше на втора цигулка същата мелодия, която свирише и тя. Тия музикални закачки я забавляваха, но понякога я дразнеха и тя сърдито затваряше прозореца си и преставаше да свири. На сутринта той излизаше из къщи, преминаваше из улицата, спокоен и равнодушен, като че в нищо не беше се провинявал, гледаше пред себе си и само с крайчеца на устните си дяволито се поусмихваше. Неговите закачки бяха станали известни на всичките й другарки. Когато те биваха при нея и тя засвирише, всички чакаха да се обади и той. И наистина, из мрака на улицата, откъм пурпурноосветените прозорци, замрежени от черните върхове на бориците, зачуваше се втора цигулка. *Violino sekundo* — така го наричаха помежду си — подемаше своята партия, внимателно и грижливо. Но колко беше се изменил сега? Това загоряло и мъжествено лице, прорязано от белега и скорошната рана, с нищо не напомняше нежното и бледно лице на някогашния гимназист. Но усмивката му — тя беше си останала същата.

Неволно младото момиче приседна до прозореца, облегна се на ръка и се загледа след самотната група, която бавно се отдалечаваше под кестените. Непонятна и тиха скръб я обзе, усмивката изчезна от лицето ѝ. Бащата вървеше няколко крачки напред и почукваше е бастуна си. Малко по-назад след него вървяха те. Той все тъй подкрепяше под ръка старата жена и приведен над нея, приказваше ѝ и се усмихваше. Още малко, много малко време, и те ще се разделят. Те ще се върнат, както вечер се връщаха от самотните си разходки, а него тренът бързо ще отнесе далеч.

Нищо не се виждаше под свода на далечните кестени. Улицата, както по-рано, беше пуста, но младата артистка още стоеше, записана и неподвижна, до прозореца. Тя не промени позата си и не се обърна дори когато пред къщата прогърмяха и се спряха очакваните файтони. Вън в коридора високо проеча гласът на братовчедата Борис. „Аня, Аня! — викаше той — хайде, готово! Аня, где си? Тренът тръгва, Аня! Първи звънец, втори звънец, фюю...! Но где е Аня?“ „Глупец!“ — прошепна тя и сви вежди.

В салона също питаха за нея, дигна се глъчка и тя чу много стъпки, които идеха към стаята ѝ. Вратата се отвори. „Ето я нашата птичка! — извика една от лелите. — Божичко, каква се замислила!“ Майка ѝ загрижено я гледаше. „Аня, да не ти е зле, гълъбче? Хайде, тръгваме. Не се вълнувай — не е за първи път.“ Младото момиче стана, усмихна се, за да покаже, че нищо не ѝ е, и наедно с всички тръгна навън.

Но из пътя тя неусетно се забрави и безсилно отпусната във файтона, отново потъна в мислите си. Тя ги вижда как бавно вървят под пожелтелите кестени. Той нежно я подкрепя, говори ѝ и се усмихва. Отива си. Отива далеч, далеч, към сините планини. „Аня! — чува тя и среща пак загрижения поглед на майка си. — Слушай, мое дете, ако не си добре, да отложим най-после! Успокой се, Аня!“

Но тя е спокойна. Много по-спокойна дори, отколкото беше на първия си концерт. И когато влезе в салона и зачу сподавената глъчка на публиката, която я очакваше, тия равнодушни и заети със себе си хора, които еднакво бяха готови и да я обсипят с най-щедри и възторжени похвали, и жестоко да я наранят и убият с укорите и насмешките си — все пак тя не трепна и сърцето ѝ не заби тревожно, както по-рано. Тя остана все тъй спокойна и съсредоточена в себе си и когато излезе на сцената и срещна устремените в нея хиляди очи. Но погледът и усмивката, проверени и изпитани пред огледалото, не се явиха на лицето ѝ.

Прозвучаха първите акорди на пианото. Лъкът плавно се заизвива и в дълбоката тишина глухо заплака цигулката.

На едно от първите места, между разноцветните костюми на дамите, стоеше възрастен господин, с тъмни очила и с дълга коса, посивяла и гъста, като гривата на лъв. Той беше прочут и вещ музикален критик. Няколко пъти той нервно поправя очилата си и сякаш не вярваше на ушите си. На първия концерт, с надменна и жестока чистосърдечност, той беше казал: „Техника има повече, отколкото трябва дори. Но липсва главното — чувство няма!“ И сега той слушаше и същите тия думи замръзваха на устните му. Как беше се извършила тая неочаквана промяна! Много време не беше се изминало от първия концерт и младото момиче не много нещо можеше да спечели. Кое тогава даваше тая чистота и нежност на тоновете, тая задушевност и топлота на всеки звук? Неотразимо и силно тая музика завладяваше, трогваше и увличаше. И

сам той, тънкият и строг критик, забрави да следи, да проверява и проучва, наведе глава, пепелявата грива скри лицето му и, както всички други, слушаше, забравен и унесен.

Номерата бързо се редяха след други. И всеки път бурята на аплодисментите ставаше по-силна и по-неудържима. Но когато последният звук, изтеглен изпод лъка на младата артистка, подсети публиката, че програмата е изчерпана и концертът се свършваше, тогава всички, обзети от някакво егоистично и неутолимо желание да искат още и още, станаха, очите им горяха, пляскаха с ръце, викаха, тропаха, викаха „Браво! Браво! Бис! Бис!“ Виковете и аплодисментите замлъкнаха за малко, но веднага пак се подемаха, растяха и се усилваха в бясна и страховита буря, в която сякаш се тресеше и люлееше цялото здание.

Развълнувана и страшно бледна, младата артистка едвам слезе от сцената и уморено падна в мекото кресло. Господата в черните дрехи и с широките нагръдници, нежните лели и братовчеди я заобиколиха с шумни поздравии. Старите ѝ родители, трогнати и обезумели от радост, бършеха просълзените си очи. „Какъв успех — викаше Борис, — какъв колосален успех!“ „Какъв успех — повтаряха несъзнателно като ехо всички, — какъв колосален успех... Но, Аня, какво имаш?“ — питаха те, като гледаха, че младото момиче беше затулило лицето си с ръце и нервно потреперваше. „Нищо — казваха други, — нека си поплаче. Това е от радост. Разбира се — такъв успех!“

А тя лежеше в креслото със закрити очи и потръпваше, като простреляна птица. И всичката ѝ скръб, която доскоро ридаеше под нейния лък, доизливаше се сега в тия облекчителни сълзи. „Далеч, далеч, към сините планини!“ — мислеше си тя. Той върви под пожелтелите кестени, навежда се над нея и тихо ѝ шепне, усмихнат силен и тъй добър! Мигновен блясък едвам сега озари в паметта ѝ нещо подобно, което отдавна беше виждала на сцената. Да. Пер Гинт. Той е отново при майка си — добрата и бедна майка Озе! Държи ръката ѝ в своята и ѝ разказва — за чудното щастие, което ги чака, за разкошните екипажи, които през тъмната гора ги отвеждат във вълшебния замък Сориа-Моря...

Но бурята в салона ставаше все по-силна, все по-настойчива и неукротима. Откъм кулисите скочи Борис. „Аня — завика той, — салона ще съборят! Излез, не може. Виж, измисли нещо, импровизирай, но излез!“

Тя стана, все тъй бледна и уморена. И почувствува сега, че една само песен звучи във всичките фибри на душата ѝ — тихата и нежна песен на Солвейг. И без да продума нещо, тя тръгна към сцената.

Нова буря от ръкопляскания я посрещна. Но всичко това скоро спря и настъпи безмълвна тишина. Тя пристъпваше, не вървеше, а като че ли някаква безплътна и бяла сянка идеше, леко и плавно. Поклони ли се — никой и това не забеляза. Всеки унесен слушаше и някакво странно преобразуване ставаше с нея на сцената. Бледното лице със спуснати клепачи като че чезнеше, чезнеше и цялата ѝ фигура в някакво неясно бяло петно. Виждаше се само лъкът и хубавата бяла ръка, която плавно се движеше. Само това. И още някоя душа, която говореше, пееше и ридаеше в струните на цигулката.

Младата артистка свиреше песента на Солвейг.

Нищо не можеше да се сравни с тая буря, която се повдигна едва след като сцената беше останала празна. Но ето завесата се дига и всички облекчително и радостно поглеждат. Но не младата артистка се показва. Някакъв непознат господин в черно, който излиза напред. Той е смутен и високо обажда: „Госпожицата се почувствува зле и не може да излезе.“

Много се говоря за този концерт, но както и за друга, малки и големи събития, забравиха и за него. В отдалечената улица с пожелтелите кестени още стоеше тишината и кротката меланхолия на есенните дни. И всяка вечер, както и по-рано, пътните врата на малката къща с двете борики пред нея се отваряха, двамата стари хора излизаха и бавно почваха да се разхождат йод кестените. Той — с неизменната си бяла жилетка — пак изпреварва с няколко крачки напред и почуква с бастуна си. След него върви тя — замислена и мълчалива, загледана надалеч.

Тогава прозорците насреща се разтваряха, засвирваше цигулка и тишината на пустата улица се изпълваше с нежните и задушежни звуци на песента на Солвейг.

Трета смяна

Трета смяна часови пред позицията тази нощ беше Петранов, даскалът, както войниците го наричаха. Макар да беше влизал в няколко сражения вече, но в ротата той беше сравнително отскоро и за първи път му се случваше да постъпи на такава служба. И когато към полунощ смени другаря си, взе от него кожуха и плъстените чизми и остана сам, едвам сега почувствува колко положението му е сериозно. Свой опит той нямаше и едничкото нещо, което можеше да го упъти, това бяха познанията му от словесното, преподавано неведнъж от подофициера Цолов. „Пази будно, не седи, не спи, не яж, не пуши! Спотайвай се, па се оглеждай, поспирай се, па се ослушвай! Щом видиш врага — кажи!“ Тия и още много такива правила се заредиха сега в ума на Петранова. Той ги беше запомнил добре, защото Цолов умееше да ги облича в точни изрази, стегнати и кратки, като поговорки.

Беше ясна зимна нощ. Пред позицията се разстиляше равно заснежено поле, което незабелязано се снишаваше надолу, към Серет. Месец нямаше, но от белината на снега и от сиянието на звездите тъмнината се разреждаше и в един доста голям кръг наоколо ясно можеше да се вижда. По-нататък вече всякакви по-определени очертания липсваха и всичко се сливаше в една мъглява дрезгавина, тайнствена и бездънна, над която се разстиляше небето, съвсем черно, гъсто посипано със звезди, тъй трепетни и ярки през тия студени нощи.

Петранов почна да се разхожда покрай телената мрежа. Колкото и да се вглеждаше и ослушваше — нищо подозрително не можеше да забележи. И за да мине времето по-леко, той се опита да мисли за нещо приятно из миналото си, но мисълта му постоянно се връщаше върху службата му — трета смяна, време, когато всичко можеше да се случи. И много уроци пак си припомни той от словесното и начина, по който ги преподаваше Цолов. А той си имаше свой собствен метод, духовит и много оригинален.

Бяха, например, някъде на почивка и правеха учение. Изведнъж Цолов спира редицата и докато всички мислят, че ще прави бележки за някоя грешка, той минава пред тях, опира се с двете си ръце върху пушката и неочаквано започва:

— Ахпапов! Я ми кажи ти кои са частите на мерника.

Никой не очакваше този въпрос. Всички знаяха да си служат с мерника, знаяха може би и наименованията на частите му, но в тази минута мислите им бяха тъй далеч от всичко това, че не можеха да се досетят. И Ахпапов, след като беше се обадил с думите: „Аз, г-н старши!“ — тъй си и остана като треснат. Мълчи, само мърда устни под големите си мустаци и мига. Отговорът, разбира се, се намираще най-после, но този сюрприз тъй беше изострил вниманието на всички, че никога вече частите на мерника не можеха да се забравят. Цолов умееше да подготвя съзнанието на учениците си, както грижливо се изчистя черната дъска, на която вече може да се пише отчетливо и ясно.

Друг път, след като беше говорил за значението на неприкосновения запас, той изведнъж запитваше:

— А когато си на пост в стражево охранение и оглеждаш местността, защо трябва да преброиш и колко трънчовки има?

Цолов наричаше трънчовка всеки шубрак, какъвто и да е. Ахпапов, като най-стар и с отслабнала памет, биваше обикновената жертва на тия внезапни атаки. Той и сега стоеше ням, като риба. Да се разгледат добре храсталаците пред поста, в това имаше смисъл, защото в тях може да се спотайва някой. Но защо да се преброят?

— Затуй — отговаряше Цолов, — защото, ако само ги погледнеш, ще речеш: „а, трънчовки, колкото ще да са, все трънчовки“ — и отминеш. А някой изтръгнал една трънчовка, скрил се зад нея и иде, иде... Погледнеш пак, но не познаваш — „и одеде толкоз бяха“ — и пак заминеш. А оная трънчовка върви, когато не я гледаш, дойде до тебе и изведнъж, хоп — изскочи някой и те залови за гушата... Да!

Петранов си спомняше всичко това и повече от всеки друг път чувствуваше колко Цолов беше прав. Защото той не преподаваше никаква отвличена наука, а действителни случки и наблюдения, почерпени из собствения му живот, богат с приключения и подвизи.

Беше се изминало повече от час. Петранов продължаваше да се разхожда покрай телената мрежа, която се чернееше над снега, като гъста паежина. Нищо не се забелязваше напред, ни глас, ни никаква светлина. По едно време отзад снегът захрущя и се зачуха стъпки. Идеха двама души откъм окопите.

— Кой е? Стой!

Никой не се обади и Петранов по-троснато извика — втори път.

— Е, де, не викай! Свои сме — обади се познат глас.

Беше Цолов, излязъл да проверява часовете. Петранов му доложи, че откъм неприятеля нищо не се забелязва. Но Цолов не се задоволи с това и още на много въпроси трябваше да му се отговаря: „На коя посока се пада гората при Серет? Отгде започва блатото? Где са неприятелските окопи? Как се ориентира сега?“ Петранов даваше точни и разумни отговори и това, явно беше, задоволяваше Цолова.

Като се побави още и след като сам гледа напред и се ослушва, старшият тръгна към другите постове, но изведнъж се спря и се обърна.

— Слушай, даскале — каза той, — внимавай! Забелязал съм те, когато няма работа, четеш книжки там, четеш, четеш, па заплеснеш се тъй, че очите ти стават като на заклан овен. Младост, въздушни мечти там! Добре, но тук да внимаваш: нещо прошуми, нещо мръдне...

— Внимавам, господин старши. Вижда се хубаво, няма ни камък, ни шубрак, нищо не мърда. Само сняг. Гората е там, но тя е далеч.

И като искаше да припомни на старшия за опасните трънки, които се движат, Петранов прибави:

— Виж, гората не може да се помести...

— Внимавай, ти казвам — обади се Цолов, — отваряй си очите: и гората може да тръгне!

Старшият замина по-нататък. Петранов не можеше да не забележи, че старшият е доволен и има пълно доверие в него. Това го развесели и ободри. Някога, покрай другите си занятия, даскалът беше и актьор-любител и много успехи беше имал по провинциалните сцени. И всякога, когато биваше добре разположен, обичаше да повтаря цели монолози из ролите, които беше играл, или пък рецитираше стихове. Да тръгне гората — виж, това не може да бъде — помисли той и като си спомни, че подобно място имаше в „Макбет“, почна ниско да си декламира:

— „Макбете! Тебе никой не ще те победи, докато Бирнамската гора не тръгне към Донзинан“

Той гледаше напред. Друг път, нощно време, гората се чернееше към Серет, но сега, побеляла от скреж, и тя се губеше в мъглявата дрезгавина. Както по-рано, нищо не се забелязваше. И свои, и чужди, всичко живо беше се спотаило в земята, помъртъвяла и вкочаняла сама от студ.

След полунощ времето почна да се променя. Мъглата, която досега неподвижно лежеше над Серет, бавно запълзя насам из полето. Заедно с нея оттам повея влага и остър хлад. Петранов ясно виждаше проточените езици на мъглата, която по-назад идеше по-гъста, на големи камари бели кълба, напластени едни върху други. Това донемайкъде напомняше

гората, тъй както се виждаше денем — бяла и натегнала от скреж. И понеже цялата тая маса бавно се движаше напред, Петранов си спомни думите на Цолова, че и гората може да тръгне.

— „Макбет, тебе никой...“ — започна Петранов декламанията си.

На той веднага спря и се загледа сега в предните тънки потоци на мъглата, които вече се приближаваха. От тях се откъсваха тънки фандаци, раздипляха се и вземаха най-фантастични форми. По едно време явиха се и такива, които съвсем приличаха на човешки фигури, цяла редица от бели призраци, които вървяха из полето. Учуден, Петранов гледаше тия странни видения на зимната нощ, но за някаква опасност и наум не му идеше.

Изведнъж оттам се зачу някакъв неясен шум, някой като че се закашля, предпазливо и късо. Петранов се сниши, забърза напред, спря се и се загледа. След малко той тичешката се завръщаше в окопа.

— Господин старши, господин старши! — чуваше се да вика ниско, но тревожно.

От окопа се издигна ракета. Ярко сияние обля бялото поле, тъмнината избяга и се състи наоколо, гората се показва надалеч и заблещя като сребърна. Върху гъсто напластените кълба на мъглата, която покриваше полето, заиграха багрови блясъци. Тъй слънцето понякога огрява такова море от мъгла, която пълни някоя долина. Но друго беше най-чудното: малките облачета, които вървяха напред и вземаха най-разнообразни форми и които Петранов смяташе също за мъгла — това бяха голяма група хора, облечени в бели дрехи, с бели качулки на главите. Щом блесна ракетата, те се спряха, като че заслепени от ярката светлина, после се разтичаха и легнаха на земята. Не оставаше никакво съмнение, че това са неприятелски войници, които, облечени в бели дрехи, се опитваха, както и други път, да се доближат до позицията.

— Прибирай се, прибирай се насам! — извика някой.

Петранов се обърна. Той ясно видя войниците, които бяха заели местата си в окопа и му викаха да се прибере и не пречи. Видя и Ахпапова, който беше прилепил приклада на пушката под гъстите си мустаци и се готвеше да стреля. Макар и да беше слаб по словесното, но инак той беше храбър човек. Цолов стоше прав в същата поза, както беше пушал ракетата. Светлината огряваше лицето му, мъжествено и строго, после изведнъж угасна и наоколо стана още по-тъмно. Петранов едва успя да се прибере в окопа, и оттам почна бърза стрелба.

Цолов запали нова ракета: видяха се няколко бели фигури, които тичаха през глава и се губеха в мъглата. Стрелбата продължи още и когато загоря третата ракета, откри се полето, безлюдно и пусто вече. Само белите езици на мъглата пълзяха ниско над земята и нейде подалеч блещеше заледената гора.

На другия ден Петранов разказваше тая случка на всички телефонисти, които бяха го заобиколили на колело.

— Гледам — говореше той, — иде мъглата насам... такива едни кълба върху кълба и високи, също като гората, както е бяла сега. Върви...

— Аз ти казах — обади се Цолов, който слушаше отстриани, — казах ти: и гората може да тръгне!

— Тръгна, господин старши!

И някогашният актьор, който беше много поласкан от отличието, което получи снощи, възбуден я развеселен, вдъхнови се и пламна. Той стана, взе театрална поза, направи лице на трагик и с голяма афектация задекламира пак из „Макбет“.

— „Аз бях настрана. Случайно погледнах на Бирнамския лес и виждам — може тъй да ми се е сторило — виждам, лесът започва да върви към Донзинан!“

Цолов не беше чел Шекспир и не го разбра. Но той знаеше лудориите на даскала и като го гледаше и снизходително, и добродушно рече:

— Даскале! Даскале! Все тия въздушни мечти! Младост!

Срещу Нова година

От няколко дни прекарваме в това напуснато от жителите си село, което тъй неочаквано се случи на пътя ни. Чист и равен сняг покрива улиците, дворовете, плетищата и стрехите. Овошките, натежали от скреж, огъват клонете си и звънливо прошумяват, като грамадни полилеи, отрупани с кристали от стъкло. Ярката белина на снега заслепява и реже очите. Тук-там се тъмнеят само окадените комини, разноцветните петна на къщите и лъкатушните пътеки. Но върху бялата земя още по-мрачно и по-тъмно изглежда ниското куршумено небе.

Хубав е тоя зимен пейзаж. Хубав е не само защото се гледа от топлата стая и за да се види, достатъчно е да се изчисти с пръст един малък кръг върху замъгленото стъкло. Хубав е още и затова, защото утре е Нова година. Срещу големите празници и самата природа изглежда тържествено приветлива, като че и върху нея се отразява това радостно вълнение, което обзема хората и което, може би, си остава само в едното очакване.

Наглед животът си тече, както всякога, както по-рано. Фелдфебелят е строил ротата и назначава всекидневния наряд. Гласът му звучи пак тъй строго и сурово, но в него се чува нова и по-сърдечна нота. Минават войници към кухнята, празните баки дрънкат в ръцете им, те се тласкат едни други в преспите, викат и се смеят като деца. Конярите се връщат от утринния водопой, конете опъват поводите и играят. Някаква жизнерадостна треска е обзела всички. Завалява сняг. Гъста бяла мрежа се спуска от тъмното небе, обгръща селото, едрите парцали падат безшумно, монотонно, но някак весело и игриво. Тъй вали само срещу Нова година. Може да има грижи, може действителността дй е съвсем друга, но спомените си идат от само себе сп. И струва ти се, че ей сега някъде зад белите покриви ще проечат ударите на камбани или на някои ъгъл на улицата ще се покажат деца, пременени и хубави, бузите зачервени от студ, в измръзналите ръце — суровакници от напъпил дрян.

* * *

Всички офицери от дружината — седем-осем души — тая вечер посрещаме Нова година у поручик Романов. Събрахме се у него, защото в неговата къща имаше голяма и хубава стая, нещо като параден салон, и защото Романов беше гостоприемен и добър момък, у когото всякога можеше да се прекара добре. Пък и тая вечеринка той я уреди — отрано още почна големи приготовления, канеше, нареждаше програма и меню, а най-вече — приказваше за някакъв сюрприз, който щял да ни устрои, но какъв — тайна. Любопитството ни беше разпалено не на шега.

И сега, когато бяхме вече около трапезата, думата беше за сюрприза. Блюдата бяха разкошни, но сюрпризът не беше в тях. Не се яви и някоя златна пара в млина, както очаквах някой. Много нетърпеливи въпроси се зададоха на хазаина: ще има ли сюрприз най-после и кога? Но изглеждаше, че Романов не искаше да се отклонява от програмата си и не бързаше. Както обикновено става, разговорът започна да минава от тема на тема и тайнственият сюрприз като че се забрави. Но когато дигнахме чашите за първата наздравица, ние учудено се спряхме и отпуснахме ръце: в съседната стая гръмна хор. Силни и приятни мъжки гласове изпълниха къщата и бухнаха навън в нощта.

— Ето сюрприза! — каза Романов.

Хорът пееше добре и наистина ни изненада. В ротата на Романов имаше войници от един крайморски град и хорът беше съставен от тях. Те пееха същите песни, които някога бяха пели в разходките си по морския бряг, в тия летни вечери, когато морето блещи под сребърното сияние на месеца и нощта е тиха и фантастично хубава, като в приказка. Войниците бяха близки другари, пееха преди всичко за себе си и ясно се чувствуваше колко много скъпи спомени имаше в тия задушевни и силни гласове.

Сюрпризът на Ромаков не излезе такъв, какъвто мнозина го очаквах, но все пак не разочарова никого. Всички се оживиха, веселието скоро стана непринудено и общо. Минаха един-два часа и всяка предварителна програма се забрави, изчезна и това подчнение на чуждото ръководство, което обикновено се явява при всяка неслучайна среща. Сега избухна тая буйна жизнерадост, това юнашко веселие непритворно, широко и сърдечно, на което са способни сзмо ония, които познават цялата гама на човешките чувства — от най-невнната радост на живота до най-тежките му изпитания. Никой не забравяше положението си по служба, чинопочитанието се спазваше с някакъв инстинктивен такт. Но по-ясно откогато и да било чувствуваше се под всичко това една задушевна привързаност, някак небрежно проявена, но много силна, привързаност, която се добива от дългия съвместен живот, изпълнен с опасности и премеждия, с величие и неволи.

Вечеринката ставаше интересна именно сега. На много места по света в тая същата вечер можеше да се види баснословен блясък, богатство и разкош. Но тук имаше друга красота, сурова, живописна и странна. Стаята се изпълваше с меката топлина от турското кюмбе. Бялата покривка на масата се закриваше от блюда, стъкла и чаши. Една походна лампа

висеше на тавана и хвърляше ярка светлина. По стените висяха закачени револвери, сабли, пояси и чанти. Парадни костюми липсваха, но износените и измачкани униформи стояха красиво и напето, защото бяха взели привичните и постоянни гънки на здрави и силни движения. Лицата на всички бяха обветрени и загорели.

Разказваха се всевъзможни анекдоти и спомени, направиха се много шеги. Най-после всички бяха тъй много възбудени и оживени, че общо внимание не можеше да се поддържа и разговорът едновременно и шумно се водеше между отделни групи. Дружинният командир приказваше с командира на седма рота. Говореха тихо, но увлечено и с много жестове. На друга страна няколко души около капитан Ничева бяха попаднали на малко опасна тема: ставаше дума за пленената батарея, а славата на тоя подвиг още не можеше да се раздели с друга една дружина от полка. Тук всички говореха едновременно и високо. Малко по-тихо се говореше на срещуположния край на масата, където стоеше поручик Янев — Датският принц, както го наричаха. Той беше млад човек с хубава черна брада и бледно лице, върху което всякога стоеше лека меланхолия. Обичаше смелите парадокси и тънките анализи и в разговорите всякога подигаше вечни и от никого неразрешени проблеми.

— Съгласен съм — казваше той на тия, които, облакътени върху масата, с големи усилия се въздържаха да не заговорят, — съгласен съм, че има физическа основа. Но все пак истинската любов е нещо възвишено, родствено на духа, чисто духовни връзки, които навеки свързват душите...

Двама души стояха настрана от тия разговори. Единият беше Романов — той често ставаше, излизаше и влизаше, защото все имаше нещо да нареди. Другият беше дружинният адютант, най-младият между всички, подпоручик от няколко месеца. Най-напред той се вслуша в препирнята за батареята, но това беше разказвано неведнъж досега. Той даде ухо и към страната на Янев, но още при първите думи усмихна се твърде скептично и се отстрани и оттам. Адютантът беше висок и строен момък, напет, стегнат с контешки бричове и с високи желти чизми. Беше му весело и трябваше нещо да прави. И с ръце отзад той почна да обикаля из стаята, и в стъпките на някакъв ексцентричен танц, запя си полугласно:

От Салаш до Гиляни

ний, тунджанците славни,

със сърбите коварни

танцувахме танго!

Едно след друго, като отмерваше такта, той силно потрепваше с желтите си чизми, усмихваше се, доволен и щастлив, защото беше много млад и може би защото в тая минута се радваше преди всичко на звънливите струи, които новите шпори оставяха след него.

Някой угаси лампата и ние останахме в тъмнината.

— Господа — отвърна на всички протести Романов — Нова година е, часът е дванайсет.

Той запали отново лампата и ние се поздравихме един други.

Майорът взе чашата си, всички станахме на крака. Дружинният командир говореше, хубаво, с това самобитно и художествено красноречие, което мнозина офицери добиват през дългата си кариера.

— Господа — почна той. — В първата минута на новата година издигам чашата си. Наедно ние делихме радости и скърби, наедно делихме опасности и несгоди...

Той спря, защото в съседната стая войниците заговориха високо, подигна се шум, искаха да спрат някого, който тропаше, за да отърси снега от чизмите си, и се готвеше да влезе. Вратата се отвори и се показа войник, ординарец от щаба на полка, познат на всички ни. Лицето му беше мокро и зачервено, по раменете му се топеше сняг, той беше уморен и дишаше тежко.

— Господин майор — почна той с мъка, — вика ви командирът на полка.

И ние, и дружинният командир, през протегнатите си ръце, в които държахме чашите си, гледахме учудено войника.

— Още сега ли? — попита майорът.

— Тъй вярно, господин майор. Още сега. Войникът си отиде. Вече с други тон, майорът продължи:

— И тъй, господа, честита Нова година! Радост и щастие на всички! Амин. А сега — дългът пред всичко.

Когато дружинният излезе, ние почнахме предположенията си. За какво можеха да го викат по това време в щаба на полка? Може би там също посрещаха новата година и искаха и той да е между тях? Или някои бързи сведения трябва да се дадат, или производство има? Настроението отслабна и се понижи, ако и не твърде много. Наистина, страшната препирня за батареята не се поднови вече, но Янев продължи психологическите си анализи. А в цялата тая случка дружинният адютант намери още един повод да се развесели повече. Той отново почна из стаята предишния си ексцентричен танц и речитатива:

В Албанските усои

крал Петър и Никита

със цялата си свита

танцуваха танго!

Войниците не бяха разбрали нищо от тая промяна и хорът запя отново. Разговорът продължи по-спокойно и тихо. Само от време на време някой между репликата си подхвърляше въпроса: „Чудна работа! За какво ще да е? Какво може да се случи?“ Никои не се мъчеше вече да отгатва н само отвън хорът с една трагична настойчивост като че отговаряше:

Наливай, о друже, наздравната чаша!

Кой знай що със нас ще се случи занапред?

Хорът внезапно млъкна и ние разбрахме, че дружинният се е върнал. Той влезе и още от вратата ни каза:

— Господа, разотивайте се и се гответе за поход. Майорът погледна часовника си и прибави:

— Часът е дванайсет и половина. Точно в три тръгваме. Сборен пункт — западния край на селото.

На уреченото време ние напуцахме селото, което оставаше зад нас с утихнали къщи и потъмнели прозорци. Далеч през снежното поле кривулеше и се губеше в мъгливия хоризонт черната и тежка линия на колоната. Не валеше вече, остър студ щипеше лицето, снегът хрущеше под стъпките, като че на ситно се стриваше стъкло. Ниско над нас висеше мъгливото небе, хладно и черно като смола.

Дружинният командир беше се спрял върху коня си и пропускаше пред себе си дружината. Но той не дочака и нашата рота, която беше последна, а се повърна и тръгна наред с командира на седма рота. След него ездеше адютантът, твърде сериозен сега.

— Е — говореше дружинният, — наврѣх Нова година и поход.

— Служба, господин майор.

— Даа. А Романов уж някакъв сюрприз ни устрои. Сюрприз! Ей на, това се казва сюрприз! И те весело се засмяха.

Предвестникът

Един французки войник, стоеше на мегданя да черквата. Висок, в гълъбов, шинел, с малка червена шапка, но без оръжие, той беше се запрял на едно място и гледаше не към селото, а далеч някъде към планините на север.

Току-що отслужил вечерня, поп Стефан излизаше из черква и щом съзря войника, сепна се и неволно се отдрпна към черковния зид до дънера на големия чинар, под който земята беше постлана с опадала шума. Дълго време старецът гледа войника, озърта се предпазливо на всички страни, после наведе очи и се замисли. Сам ли беше тоя войник, или долу селото беше

се напълнило с войски? Повече от месец имаше, откато французите бяха минали за първи път оттук и наедно с тях беше дошла и свирепата шайка на Бабунски. Не щяха ли да се повторят пак тия страшни дни? Струваше му се, че ей сега ще чуе да се разбиват врати или отчаяно ще пропищи някъде жена. Но в селото беше тихо. Около войника, на мегданя и по улиците не се виждаше жива душа.

Поп Стефан искаше да се повърне и заобиколи из други път, но войникът беше го забележил вече и гледаше към него. Тогава, обзет от тая неочаквана смелост, която тласка, хората право срещу опасността, той тръгна към мегданя. Искаше да се покаже спокоен и равнодушен, крачеше широко и силно размахваше широките ръкави на расото си. Като наближи, той кимна с глава да поздрави. Войникът лениво подигна ръка към фуражката си и продължаваше да го гледа. Тоя изпитателен и неподвижен поглед чувствуваше попът и зад себе си и нещо като че преплиташе нозете му. Той не се решаваше да се обърне, но преди да затвори пътните врата, погледна крадешката още веднъж: войникът стоеше на същото си място и, както по-рано, гледаше към планините. Попът също погледна нататък. Мръкваше се, по високите върхове горяха последните багри на слънцето и на запад широко се разстиляше по небето червената заря на заника.

Поп Стефан вярваше, че селото е пълно с войски. Не позволи на дъщеря си да иде за вода, самичък не го сдържаше на едно място. Той се поуспокои само след като ходи при Таско, съседа си, и се върна оттам. Тоя Таско беше беден човек, баща на най-многобройна челяд, но безгрижен и весел като птичка. Беше много любопитен, обичаше всякакви приключения и затова беше успял вече да отиде при французина и, както казваше, разговорили се помежду си най-приятелски. Той бил сам и други войници в селото нямало.

— Два сахатя вече — беше казал Таско, — откато тоя аскерлия се шура из село и псетата го лаят като чумав. Бъкъл не знае български, ама харно момче се види. Хили се такъв и все към балкана гледа. Трябва да се е объркал и дири табора си.

Стъмни се. Успокоен донякъде, поп Стефан се прибра и седна да вечеря с дъщеря си. Изведнъж някой заудря силно на пътните врата. Попът излезе, бави се няколко време навън и се върна. Но той не беше сега сам: с него идеше и французкият войник.

— Не бой се — каза попът на момичето, което беше се изправило и гледаше уплашено, — не бой се, нищо няма. Гладен бил, иска хляб.

И като се обръщаше към войника, с много жестове и мимика, той прибави:

— Седни, седни! Ще похапнем каквото господ дал.

Войникът седна до софрата и свали фуражката си. Гологлав, огрян от ярката светлина на огъня, сега можеше да се види добре. Той беше рус момък с големи сини очи, които гледаха открито и умно. Държеше се непринудено и свободно, весела и малко насмешлива усмивка стоеше на тънките му устни. Приятната му външност неволно подкупваше.

Войникът не чака да го канят втори път и почнада яде и ядеше с голям апетит. Виждаше се, че беше уморен и много гладен.

— Сложи още хляб, насипи и от гозбата — подкани поп Стефан дъщеря си. — И душманин да е, нека не каже, че е поискал хляб, а сме му дали камък. Момче, добре си изгладнял ти, много си вървял май, Парле булгар!

Войникът го погледна въпросително.

— Парле булгар? — повтори попът единствената французка фраза, която знаеше.

Французинът поклати глава и се засмя.

— Не знам, не знам български — каза тон на съвсем чужд акцент.

От време на време той преставаше да яде и унесено се заглеждаше в една точка пред себе си. Някаква тежка мисъл свиваше веждите му, бръчки покриваха челото му, усмивката му се изгубваше. Цялото му лице добиваше съвсем друго изражение, страдалческо и скръбно. Поп Стефан наблюдаваше тия промени у войника. Някаква болка криеше тоя момък в себе си и попът, милостив какъвто си беше, се трогна.

— Господи! — каза той, като гледаше съчувствено войника — от кои страни чак е дошел. И защо и за какво, да попита човек! Бедният, и него майка го е гледала. Имаш ли майка, баща, момче?

Французинът не го разбра.

— Баща имаш ли, майка — повтори попът. — Пер, маман?

— Не знам, не знам български — отговори той и весело се засмя, като че и сам чувствуваше, че говори неспокойно и смешно.

Но той заговори сега на своя език нещо неразбрано и дълго, в очите му се запали някакъв вдъхновен огън, лицето му се проясни и той се обръщаше или към свещеника, или продължително гледаше момичето. И макар тоя поглед да беше чист, дружелюбен и нежен, момичето свенливо навеждаше очи. Попът не разбираше ни дума, но чувствуваше, че той говори за нещо любимо и скъпо, слушаше го внимателно и одобрително поклащаше глава.

— Иди постели отвъд — каза той на дъщеря си. — Няма да го изпъдим, като е дошел. Ще остане у нас.

Момичето излезе. Войникът запуши, загледан пак пред себе си и се замисли. Но след малко той скочи и със знакове даде да се разбере, че иска да си върви.

— Остани, остани — увещаваше го попът. — Къде ще вървиш по това време? Тъмно е, нощно време е. Остани, пък утре, като се съмне.

Войникът се спря сред стаята, обърна се и огънат цял го огря. После, като държеше червената СИ фуражка в ръце, той пристъпи към попа и на чист български език каза:

— Отче, благослови!

Поп Стефан остана като гръмнат.

— Аз не съм французин — продължи войникът, — българин съм, български войник съм!

Попът не можеше да продума, като че не вярваше на очите си. Но той забеляза дъщеря си, изправена на прага, с учудено лице и широко разкрити очи.

— Иди отвъд! — почти ѝ извика той и затвори вратата след нея.

Те останаха сами. А късно през нощта и двамата наедно, предпазливо и тихо излязоха от къщи и се изгубиха в нощта.

* * *

Колкото и да искаше да пази тайна, поп Стефан не можа да се удържи. В селото всички се научеха, че францuzкият войник, който беше дохождал, не бил такъв, а преоблечен български войник или офицер. Той ходил между самите французи, разглеждал, разпитвал и след това се върнал. „Ние скоро ще додем — рекъл той, — и аз, и хиляди, и хиляди още.“ Пред тая невероятна смелост и най-големите скептици в село наведоха глави.

На север заечаха топовни гърмежи, започнаха се боеве към Черна, Дряново и Градско. И надеждите и упованието отново сгряха сърцата на всички. Едно момче от селото, което отдавна беше избягало в България, братов син на Таско, кой знай по какви пътища беше изпратило писмо вкъщи и между другото ПИШЕше: „Нека шутиот вол добре да изоре нивето, че арно време иде и блага пченица ке стане.“ Благодарение на Таско, писмото, като голяма тайна, се разнесе навсякъде и алегорията, която беше скрита в него, се разтълкува и разбира от всички. И тия думи, прости, но изпълнени с пророчески дух, ходеха из уста в уста, употребяваха се най-често в тоя особен жаргон, с които от предпазливост си служеха всички, като говореха за бъдещето.

Топовните гърмежи се чуваха все по-близо откъм Дряново.

— Близо бият дряновските тъпанари! — казваше някои, като подразбираше французите, и се радваше, че пак са отстъпили.

— Близо бият. Иде шутиот — отговаряше пак тъй загадъчно други.

Но най-голямата промяна стана у Таско. По цели дни той ходеше по близките села, изкачваше се по планината, събираше кой знае как и откъде новина и ги разнасяше по всички къщи. Виждаха го да снове навсякъде, черен, сух, брадясал, окичен с дрипите си, но все по-жив и по-весел. Беше и много непредпазлив. Запираше се на някой мегдан и като поглеждаше към облачното небе, подлагаше лицето си на дъжда, но даваше ухо и на топовните гърмежи и уж от благодарност към благодатната влага, високо се провикваше:

— Иде! Иде! Ех, боже що блага ченица ке стане! Заредиха се мъгливи дни, и денем, и нощем валеше дъжд. Но топовните гърмежи идеха все по-близо. Късно една вечер селото се

изпълни с войски: из улиците гърмяха дълги кертвани кола, чуваха се стъпките на хиляди хора, ечеше глъчката на чужд и неразбран език. Французите отстъпяха. Всички в село бяха се стотвили зад затворените прозорци ц врати.

На разсъмване селото утихна, но никой още не смееше да се покаже навън. Валеше първият сняг и земята беше побеляла. Изведнъж се зачуха някъде викове, но в тях нямаше ни уплаха, ни плач. Заби и черковната камбана. Тогава из мълчаливите къщи, като пчели из кошери, рукнаха навън хора. Към северния край на селото ходеха тук-таме войници в сиви шинели и с ножове на пушките. Това бяха първите български патрули. А горе от планината, по бялата заснежена урва, извиваше се и идеше безкрайна колона от войски. Началото ѝ, като устието на река, се разширяваше и приближаваше вече до селото.

Многобройната навалица се устреми нататък. Из разкаляната земя тичаха мъже, някои гологлави, някои боси, тичаха деца, момичета с китки, каквито бяха намерили, жени носеха хляб, старците напругаха слабите си сили, за да не останат назад. Всички гледаха на север с настръхнали и бледи лица, измокрени от сълзите и от снега, който все още валеше.

И сред тоя многоброен народ високо се развяваше голямо знаме, прикрепено на висока върлина, окичено с чешмир, с пуканки, с кърпи, с какво не още. Носеше го Таско. Той бързаше, гледаше унесено пред себе си, очите му горяха като на луд, като че не чуваше и не гледаше нищо наоколо си и само викаше:

„Ура! Да живее добрият цар!“ След него идеше като войска многобройната му челяд. „Викайте и вие!“ — обръща се към тях Таско. И цял хор от пискливи и тънки гласове повтаряше думите му: „Ура! Да живее добрият цар.“

Навалицата се срещна и размеси с първите редици на войниците. Някоя жена високо проплака там:

„О мили, добре дошли, мили!“ Над гъстите редове на войниците се подигна и поде гръмко ура, което като ехо полази нагоре по планината.

Самичък сред навалицата вървеше побелелият поп Стефан. Но на лицето му нямаше още усмивка, нещо притискаше душата му и не му даваше да се радва. Погледът му ходеше из гъстите редове на войниците, местеше се и търсеше. „Дали ще го видя, дали ще го позная“ — мислеше си той. Из паметта му не можеше да излезне русият момък с червена французка шапка.

— Дядо попе, дядо попе! — завика Таско. — Ей го нашия французин. Я го я!

Навалицата се разкъса пред стареца. И под големия байрак на Таско той видя млад офицер, окичен вече с китки, с къс шинел и високи кални чизми. Усмихнат, с фуражка в ръка, той пристъпи и каза:

— Отче, благослови!

Едвам сега поп Стефан усети голямата радост на всички, сълзи премрежиха очите му и той простря и двете си ръце към младия момък.

Водачката

Окопите на сърбите бяха по самите върхове на планината. Като същински орлови гнезда, те стояха пад стръмни урви, над пропасти и над скали. Атаката на тия непристъпни позиции отиваше бавно. Принудиха се да отделят една рота, която да направи далечен обход. Това беше трудно и опасно движение, но ако то останеше незабелязано и изненадаше сърбите, победата беше осигурена.

Предпазливо и тихо тръгнаха още през нощта и на разсъмване бяха в една стара дъбова гора. Наоколо беше тихо, хора нямаше. Наблизо само през гората се белееха крайните къщи на някакво село и там пратиха патрул. Той щеше да види какво има и да доведе водач. Оставаше още много път, и то вече в зоната на неприятелското разположение.

Войниците насядаха да починат. Трябваше да се пазят и да не се движат, но и без това кафявите им униформи лесно се губеха сред сухата папрат и почервенялата шума. На север по върховете сражението беше почнало отново. Духаше вятър п гората шумеше, но в кратките паузи проочаваха топовни гърмежи, продължителни и глухи, като далечни гръмотевици. Войниците мълчаха или тихо приказваха помежду си.

Наблизо стояха тримата офицери. Двамата бяха съвсем млади хора, третият по-възрастен, със загрижено и строго лице. Той беше командирът на ротата. Капитанът изглеждаше много зает: гледаше картата, обясняваше нещо на офицерите, даваше разпореждания па фелдфебеля. Често той отиваше настрана и с бинокъла си наблюдаваше към село. Патрулът още не се връщаше.

— Господин капитан! — обади се някой от войниците — додоха си. Ей го старшия!

Тримата офицери се обърнаха. Навътре в гората те видяха войниците от патрула и между тях един селянин и една жена, облечена в граждански дрехи. Виждаше се, че е младо и хубаво момиче. Любопитството между войниците беше тъй голямо, че изведнъж там се образува и се сключи голям кръг.

Към ротния командир бързо идеше старшият на патрула. Той беше уморен, със зачервено лице и някак виновно се усмихваше. Подофицерът разбираше, че капитанът е учуден, и бързаше да обясни работата.

— Е, какво направи? — посрещна го строго капитанът. — Каква е тази жена?

— Господин капитан както ни заповядахте, ние влязохме в най-близката къща. Намерихме ги там. Тя била учителка.

— Учителка? А кой ще ни води? Водачът кой е?

— Старецът, господин капитан. Само че госпожицата казва, че старецът не бил твърде с ума си. Тя по-добре знаела пътя и иска тя да ни води...

Капитанът подигна учудено рамене и срещна въпросителните погледи на офицерите.

— Какво е това? — каза той недоволно и строго. — Я доведи тия хора! Елате, господа...

И тримата бързо тръгнаха към ротата. Веднага пръстенът около патрула се разкъса и войниците се отдръпнаха на две страни. Наистина това бяха водачи, каквито никой не очакваше. Пред тях стоеше дребен и сух старец със сини памученн потури и овехтяла шапка, каквито носят гръцките рибари. Той беше с очила, вираше се във войниците, усмихваше се, неспокоен и развълнуван. На лицето му имаше нещо добродушно и комично. До него стоеше учителката. Тя беше облечена скромно, но хубаво, плетен черен шал падаше на раменете и, косите и, руси и светли, се спущаха на къси къдрици. Някак нехайно и по момчешки тя държеше и двете си ръце в джобовете на палтото си и сините си очи гледаха спокойно и малко насмешливо. Изглеждаше донякъде смутена, но не и разсърдена от всичките тия погледи.

Между войниците от патрула те стояха като арестанти. На поздрава на офицерите госпожицата леко кимна с глава, но старецът изведнъж трепна и се оживи. Той се почувствува свободен, вгледа се в капитана и бързо тръгна към него. Някак смешно и непохватно, той правеше поклон след поклон, като държеше лявата си ръка постоянно върху сърцето. Лицето му беше цяло засмяно, но тъмните очила криеха очите му.

— Добре дошли! — завика той. — Добре дошли! Господине мой, добре дошли... братя! Наши братя, добре дошли! Ах, господи, жив бях да видя... Добре дошли! Я, какви юнаци, какви юнаци... Ах, господине, братко мой!

И преди някой да разбере какво мисли да прави, старецът падна на колене пред капитана, сграбчи края на шипелата му, притисна го до устните си и замълча. Когато подигна лицето си, то беше желто и обтегнато като на мъртвец и черните стъкла на очилата гледаха като големи разширени зеници. Редовете на войниците утихнаха. Учителката беше се обърнала и гледаше настрана.

Капитанът се наведе и изправи стареца.

— Стани, дядо, стани! — казваше му той. — Недей тъй, стар си. Кажни ни отгде си, с какво се занимаваш. Как се казваш, дядо?

— Аз? Наум. Наум се казвам. Ей го нашето село. Шетам в черквата. Християнин съм.

— Е, разбира се, християнин си — засмя се капитанът и погледна към учителката.

— А тая е Вангели — превари старецът, — Учителка ни беше. Щерка ми е. Не ми е щерка, ама тъй се вика. При мене е, пак щерка ми е.

Учителката се усмихна и не каза нищо. Но капитанът не искаше да се бави и обясни къде и за колко време иска да стигне още днес с ротата си. За това нему с потребен водач, който хубаво да знае пътя.

— Тая работа е много важна — каза той. — Сърбите не трябва да ни усетят. От това зависи всичко. Кажи ни сега, старче, знаеш ли пътя за Кулата? Можеш ли ни заведе там?

Дядо Наум тури пак ръка върху сърцето си.

— Мога, господине мой, мога. Знам пътя. На Кулата съм ходил. Мога, с вас като бъде, и накрай света. Мога, как да не мога. А момичето нека се върне.

Един от офицерите запита откъде върви пътят и дядо Наум се залови да разказва, като постоянно сочете с ръка. Но той беше все така разсеян и развълнуван, бъркаше се, противоречеше си и от всичко, което говореше, много малко се разбираше.

Капитанът слушаше отстрана стареца. Но явно беше, че е недоволен. Учителката се приближи до него.

— Оставете го — каза тя, като показва пренебрежително на стареца, — нали виждате какъв е. Пък и недовижда. Аз разбрах какво искате. Пътя зная добре и ще пи заведа.

— Но как така? Ще можете ли? Не забравяйте — война е.

— Ами аз вчера бях на Кулата. Там има сърби. Но малко са. Близо бях, но не ме видяха. После ходих по-надалеч и гледах битката.

Капитанът слушаше учуден. Всичко това му се стори невероятно. Това момиче, което гледаше насмешливо и дяволито, като че искаше да се шегува. А работата съвсем не беше до шегата. Мина му през ума и за ония хора, които са способни на всякаква измяна. Той реши да бъде предпазлив.

— Никой не знае по-добре от мене тия места — повтори учителката. — Аз ще ви заведа.

И изведнъж, като виждаше, че капитанът се колебае, обзета от страх, че той може да не се съгласи, тя нервно, сърдито почти, каза:

— Аз зная пътя! Повярвайте, повярвайте, моля ви се!

— Добре — каза капитанът. — Добре, щом знаете пътя.

Той заповяда да се строят войниците. Дядо Наум още говореше с двама офицери. Капитанът се отдели настрана и повика стареца при себе си.

— Слушай, старче — каза му той строго. — Ние ще вървим. Но трябва да ти кажа, че по нашия закон онзи, който ни измами, ние го наказваме със смърт...

Старецът мълчеше, като че не разбираше какво му говорят.

— Ако ни излъжеш и забъркаш пътя, ще те убием! — натъртено и строго каза капитанът.

— Мене ли? Братко мой, от твоя ръка като е... Капитанът ядосано го пресече:

— Стига! Не се втелявай такъв. Кажи ми, кое е това момиче, откога го познаваш, какво е, може ли да му се вярва?

— На Вангели? Господине мой, сирота е тя. А баща и беше народен човек. Като тебе беше и той, господине! И такива юнаци имаше и той!

— Как, да не е бил комита?

— Народен човек беше, господине. Тия хора ги няма сега!

— Я разкажи — каза капитанът. — Само по-скоро, че няма време.

Старецът изведнъж тъй се измени, като че всичко у него досега беше само преструвка. Той утихна, заприказва по-разумно и по-свързано. В гласа му звучеше и благоговейна гордост, и голяма скръб. Бащата на Вангели, разказваше той, е бил един от най-близките хора на Апостола, Енидже-Вардарското слънце. После сам станал войвода. Ходел е по тия планини. Тук е бил той, когато му се добило първо дете. В село мислели, че никой не му е казал и че сам не се грижи за това. Било неделен ден и щели да кръстят детето. И ето всички видели войводата да излиза от къщата си. Сърма и оръжие имало по него, той бил едър и снажен, с широка черна брада и дълги коси. Но тоя суров и страшен хайдутин бил сега кротък и нежен баща: той сам носел детето си, усмихнат и щастлив. След него няколко стари жени, а след тях пък, като ято соколи — момчетата му. Събрало се цяло село в черква. Обрядът се свършил. Тогава той се обърнал с детето в ръце към народа и казал: „Аз исках да имам син, за да бъде като баща си. Друга е била божията воля. Но Вангели ще бъде учителка. Аз искам и тя да служи на народа.“ И той излязъл и тръгнал към къщи, все така юначен и хубав, все така нежно усмихнат над детето. Мъдро вървели след него старите жени, а юнаците пиели вино из бакъри, пеели и стреляли с револверите си. Но наскоро той бил убит. Скръбта завела в гроба и майката.

— Вангели отрасна при мене — добави старецът. — Добра е, умна е, но е малко непокорна. Тя скита сама из планината. Свикнахме и. Знае всяка бука и всеки бор, гдето баща ѝ е написал нещо с ножа си, знае всяка пътека, отдето е минал, всяка скала, където е нощувал. Ходи, скита се, върне се в село и или плаче, или пее. Такава си е! Право каза, че знае пътя. Как да го не знае — всичко знае наоколо. Ама ако може, аз да ви заведа. Битка е, господине, няма ли да и се случи нещо, а?

Капитанът изслуша стареца, без да го прекъсне. Увери го, че нищо лошо няма да се случи. Всичко му беше ясно сега. Ротата беше готова. Вангели стоеше на същото си място и гледаше към тях; тя не можеше да чуе, но знаеше, че говорят за нея. Като се приближи до войниците, високо, за да бъде чул от всички, капитанът се обърна към офицерите:

— Господа, старецът ще остане при вас. Госпожицата ще ни показва пътя. Аз ще бъда с челния отряд.

Наредиха се и тръгнаха. Напред с една група войници беше капитанът, до него — Вангели. Наблизо след тях вървяха останалите, между тях и дядо Наум. Минаха гората, спуснаха се в един дол, завъзкачваха се нагоре и стигнаха зелена елова гора. Никой не усети умора, никой не остана назад. Войниците вървяха близо един до друг и всички бяха устремили очи напред: там беше капитанът, висок, загърнат с черната си мушама. И до него това хубаво русо момиче, което постоянно показваше с бялата си ръка напред. За четири часа те стигнаха до Кулата. Капитанът беше доволен. Патрулът, който беше отишел напред, донесе сведения,

които вече капитанът знаеше от Вангели: върхът е зает от рота сръбски войници. Те са спокойни и не подозират нищо.

Няколко месеци по-късно полкът се връщаше от Албания и отново мина покрай тия места, дето беше водил сраженията си. Беше пролетен ден. Войниците почиваха от две страни на пътя, гледаха високите планини и говореха за сражението. Наблизо в полите на планината, под голяма и тъмна гора, се белееше село. Почивката не беше се свършила още, когато при командира на полка дойдоха няколко селяни. Досега много войски мина наблизо, но някоя част не била идвала още в селото. Тия селяни молеха командира на полка да изпрати някоя рота, за да посрещнат и те войници в селото си. Между тия селяни беше дядо Наум. Радостта на стареца нямаше край, когато той позна капитана и войниците от ротата му. Командирът на полка изслуша още веднъж и по-подробно историята на водачката. Той се съгласи и изпрати същата рота, която беше извършила обхода. Дядо Наум и селяните се завърнаха в село, за да преварят гостите.

Начело на ротата яздеше капитанът. Те бяха сега близо до селото и камбаните забиха. От двете страни на пътя стоеше голяма и пъстра навалица. Запяха деца. Близо до тях капитанът видя стройно и хубаво момиче, с къси руси коси. Това беше Вангели.

Детските гласове замлъкнаха. Тогава тя се отдели от навалицата и тръгна направо срещу войниците. Тя е близо и се вижда ясно: това е същото момиче, което ги беше водило през гората. „Ето я! Вангели! Водачката“ — чуха се гласове. А някой войник в самия край на ротата, който навярно нищо още не знаеше, съвсем наивно и сърдечно извика: „Господин старши, гледай я бе, нашата водачка!“

Капитанът спря коня. Вангели му подаде букет, войниците виждат, че капитанът почтително поздравява и говори нещо на учителката. Не може да се чуе. И ето той се обръща, иска да напомни на войниците за водачката им, но по всички очи и на всички лица той вижда, че това е излишно. Капитанът дига букета, простира ръка към учителката и извиква само:

— Момчета, ура!

Никога и в никоя атака не беше се чувало такова ура. Учителката замаха с кърпа. Отвсякъде я обградиха войниците. Урата замлъкваше и наново се подемаше около нея, по-радостно и по-бурно. Тя престана да маха бялата кърпичка и изведнъж я притисна на очите си.

Някой биеше още камбаната, непрекъснато и лудо, като за пожар. Това беше дядо Наум.

Граничари

Постът се казваше Пъстрите чуки. На това място билото на планината е открито и голо. Беше есенно време, но тая голяма поляна, обрасла с гъста трева и хвойнови храсти,

изглеждаше още зелена и свежа. Под нея, надолу по склоновете, пороищата са изровили големи сипеи, пръстта е бяла като вар, а между зелените хвойни тия бели ивици се спущат успоредно една на друга, като шарките на зебра. Местността заслужено носеше името си.

Горе на поляната, на около пет-шестстотин крачки един от други, стояха двата поста — българският и сръбският. Те твърде много си приличаха — уединени здания с бели стени и червени покриви, с малки знамена, които се развяваха високо над тях. Дъждът беше измил разноцветните бои, така че и те си приличаха. Някога тук беше спокойно и тихо. Но щом се обяви мобилизацията, всичко изведнъж се измени. Около постовете не се движеха хора, войниците не се срещаха помежду си, патрулите се избягваха. И дори самият вид на тия две здания доби нещо тревожно настръхнало и враждебно. Нощем поправяха окопите, обвиваха вежите с ново сено, намазано с катран. Щом се запалеха тия вежи, това щеше да бъде условният знак за тревога. Войната можеше да избухне всеки час.

На Пъстрите чуки имаше осем души войници. Но днес тъй се случи, че повечето ги нямаше: един се беше разболял, двама откараха в заставата контрабандиста, когото бяха заловили през нощта, други двама патрулираха по границата. В поста бяха останали трима души: сухият и висок като върлина опълченец Хараламби беше часови, а подчасът беше Недю. Тоя Недю беше дребно момче с дяволито лице, сухо и черно като въглен. Той седеше на прага и дялаше нещо, правеше си нова лъжица, може би десетата вече, защото всички, КОИТО беше правил досега, все му се виждаха малки. Вътре беше старшият на поста, Борис Камбарев.

Времето беше мрачно и мъгливо, вятърът развяваше дъжда като мокра и гъста паежина. Изглеждаше, че днес се мръква много рано.

При часовия излезе Борис. Той беше типичен граничар: висок, здрав и силен, с бели като сняг навои, с гъсти черни върви, кръстосани отпред, с бозяв япанджак, небрежно наметнат върху раменете му с някаква хайдушка грация. Имаше нещо особено и неуловимо у тоя момък. Лицето му беше загоряло, но приветливо, очите гледаха спокойно и открито, но някак продължително, недоверчиво и въпросително. Несъзнателно и често той се озърташе ту на една, ту на друга страна. Във всяка негова поза се чувствуваше силата на пристегнатата пружина, всяко движение беше кораво и силно, но в същото време ловко и плавно, като у хищник. От цялата му фигура идеше тая самоувереност и спокойна смелост, която добиват хората, които дълго са живели сред рискове и опасности.

Хараламби не снемаше очи откъм страната на сърбите. Вече два часа той следеше една тънка струя дим в гората зад поста, нещо, което му се виждаше твърде подозрително. Всичко, каквото забележеше, той го разказваше на Бориса. Но тоя като че не го слушаше и разсеяно поглеждаше към заставата. Войниците не се връщаха, патрулт закъсна. Изведнъж откъм върха се зачу кучешки лай и те се вслушаха. Лаеха техните кучета Паша и Юда, които бяха отишли с патрула. Граничарите, също като ловците, разбират кучешкия лай, като жив език: те знаят кога е на дивеч и дори какъв е. Кога е свой, кога е чужд човек, върви ли, или седи някъде на едно място. Най-последно — кога тоя лай е само от весело настроение, от случайно подушени дири или е проста закачка с някоя костенурка.

Оттатък върха сега ясно се чуваше тежкия и силен бас на Паша, гневен, но още въздържан. По-слабо, и от време на време, се чуваше и тънкият лай на Юда, ленив и сух като

кашлица. Войниците се спогледаха мълчеливо и се разбраха. Борис грабна пушката си, праметна ремъка, ножът блесна в дъжда. Бързо и леко той тръгна към върха.

Надолу към него тичаше някой и когато стигна сред белия сипей, черната и висока фигура ясно се очерта: Борис позна опълченец бай Рангела, единия от патрулите. Като наближи Бориса и го видя, бай Рангел се спря, но от умора и вълнение не можеше да заговори.

— Борисе!... Господин младши! — поправи се бързо той — сърбите... там... сърбите!

— Е? — спокойно попита Борис. — Какво сърбите?

— Бе двама сърби излязоха насреща ни там, при пирамидата. Искат да ни земат пушките. „Бацай пушку“ — каже... Уж сме били ходили навътре у тях. Оставих Сава, пък аз...

Но Борис тръгна бързо нагоре.

— Пък аз рекох да обадя — продължаваше си бай Рангел и подтичваше да стигне Бориса. — „Бацай пушку“! Ами! Ще ги дадем!

Те стигнаха до върха. Сава беше там. Не твърде далеч пред него стояха двама сръбски войници, единият прав, другият приклепнал зад един камък. Тоя, който беше прав, махаше с ръка и викаше нещо на Сава. Борис се спря за минута на самия връх и след това тръгна право към него. Той беше по-близо. Сърбинът изведнъж млъкна, самият вид на Бориса го изненада и стресна, той промени лице и като че поиска да се върне, но веднага кипна и се развика:

— Бежай от овде, ей! Бежай, че ми поедеш един куршум!

— Какво? — отговори Борис и пристъпваше пак към него. — Да бягам? А ти що щеш тук? Я назад! Назад, ти казвам!

Сърбинът дигна пушката си и завика още по-високо:

— Бежай! Бежай, или кю те убимо! Овде е цео пук.

— А при нас са десет! — отговори Борис, като пристъпваше и гледаше сърбина право в очите.

Раздаде се гърмеж. Сърбинът, който беше залегнал зад камъка, беше стрелял върху Бориса, без да го улучи. Но бързо той извади нещо, замахна с ръка и го захвърли: в краката на Бориса падна бомба, отскочи и се търкули надолу по сипея. Рангел, Сава и Борис, и самият сърбин, всички легнаха на земята. Оглушителен гърмеж. Когато другите подигнаха очи, не можах да разберат как и кога беше станало туй, което видяха: единият сърбин лежеше неподвижен, над него стоеше прав Борис и стреляше по другия, който бягаше. Един, два гърмежа. Сърбинът издигна ръце, направи няколко крачки ту в една, ту в друга страна и падна като покосен на земята.

Настъпи кратка пауза от дълбока и зловеща тишина. Беше се стъмнило вече. И ето, едновременно почти пламнаха вехите и на двата поста. Димът не се виждаше, но в тежкия и влажен въздух медночервени пламъци се люлееха и падаха към земята. Широко и ярко сияние обля мъглата наоколо. Веднага откъм сръбския пост запукаха пушки и в мрака едва се

забелязаха силуетите на много хора, които се спущаха надолу. Бай Рангел ги видя, искаше да ги посочи и на Бориса, но той вече стреляше. Тогава Рангел и Сава почнаха да стрелят и те.

Отначало бяха само тримата. После дойдоха опълченци и БОЙНИЦИ от другите постове, дойдоха други и от заставата. Сърбите се бяха спрели в едни хвойнови храсти, стреляха често, но по-напред не можаха да се приближат. И през всичкото време на сражението Борис не се запря. Той присрещаше войниците, които пристигаха, водеше ги по най-безопасните пътеки, избираше им позиции, посочваше им де да стрелят. Той ходеше от една група при друга, стреляше сам, нареждаше, даваше заповеди. Повечето войници го виждаха за първи път. Белите навои с кръстосани върви показваха, че той е граничар, но под япанджака не можеше да се познае чинът му. Той беше спокоен, безстрашен и хубав в тая странна униформа. Не знаеха кой е, но всички му се покоряваха. Само ония, които бяха близо до бай Рангела, можаха да научат нещо повече за Бориса, защото всеки път, когато минеше наблизко, бай Рангел се обръщаше и му викаше: „Ама, Борисе! Господин младши! Не може тъй, легни малко, легни де! Ще те пребият!“...

Около хвойновите храсти най-после гърмежите се прекратиха. Блясъци не се виждаха повече. За късо време откъм сръбския пост се обадиха няколко пушки, но скоро замлъкнаха. Стрелбата се прекрати и от двете страни. Сражението се свърши, върхът беше запазен.

Настъпи такава тишина, че ясно се чуваха как удрят дъждовните капки като че за първи път в тая нощ хвойните зашумяха. Двете кучета, които бяха се изгубили някъде, се мярнаха изново. Горен на самия връх лаеше Паша: три последователни басови звука и след малка пауза — четвърти. Това показваше, че има чужди хора, но те са далеч. Юда, като бяло петно, се мярваше из тъмнината и душеше отдалеч раниците.

Войниците бяха много сега. Загърнати в корави и мокри платнища, те бяха се събрали на голям кръг. В средата на тоя кръг беше Борис. Едната му ръка беше превързана, цяла обвита в бинтове и обвесена на гърдите. Той седеше на земята, наметнат, както по-ра-но, с япанджака си, и мълчеше. Около него ходеше бай Рангел, По бързите и нервни движения и по гласа се виждаше, че старецът още е развълнуван, но доволен и весел. Той разказваше на войниците всички подробности на сражението. Лулата му често припламваше и за минута огряваше лицето му: виждаха се гъстите му вежди и желтите мустаци, които стигаха чак до раменете. „Ама аз му казвах — говореше той, — Борисе, господин младши, легни, легни малко!... Нейсе, ще му мине, като да е на Юда.“

И той се наведе и поправи по-добре япанджака върху раменете на Бориса.

В строя

Цъклено и синьо небе стоеше над голямата гора, изпъстрена вече с всички нюанси на желти и червени бои, в кристалния въздух, какъвто имат само есенните дни, звънливо се

отекваха ударите на брадви. От няколко дни тук беше се открило сечище и много хора от околните села бяха надшли за дърва. Широко пространство беше вече разчистено и, светнало и празно, прошарено само с черните гнезда на изсечените до долу стъбла, осеяно с шума и съчки, приличаше на току-що рязано лозе. По краищата на сечището се издигаха големи купища от вършина, а до тях, чисто изкастрени, бяха наредени зеленикави мертеци и суровици. Навътре в гората кипеше трескава работа. Непрекъснато ечаха брадвите и от време на време с продължителен трясък се поваляше някъде дърво.

Наблизо около разпрегнатите коля пасяха конете. Това бяха обикновени хергелета, дребни и грозни, с големи търбуси и с рунтава и сплъстена козина. Но между тях веднага се хвърляше в очи едни едър кон от съвсем друга порода. Той беше строен и хубав, целия черен, с една само бяла звезда на челото. В стойката и вървежа му, във всяко едно негово движение еднакво ясно се чувствуваше и природно достойнство, и трайните следи на една дълга дресировка. Имаше малка грива и късо подрязана опашка. Всичко това лесно даваше да се разбере, че конят е бил военен. И наистина, сегашният му стопанин, горският стражар, неотколе беше го купил от една военна комисия, която разпродаваше в града бракувани коне.

Никаква прилика нямаше между този кон и целия табун, сред който беше изпаднал; между дребните и ниски кончета той изглеждаше прекомерно голям. Спокойните му и огладени движения, които на всяко друго място биха били изискано хубави, тук изглеждаха някак прекалено сериозни и важни. Приличаше на някой стар благородник, осиромашал и изпаднал в чужда среда. Навикнал на другарство, той постоянно се луташе между другите коне, но тия дребни и зли животни присвиваха уши и негостоприемно отпъждаха от себе си този странен чужденец. Тогава той ги следеше малко по-отдалеч, бавен и тежък, обзет от кротка меланхолия, в която живееше привички от друго време. Или пък се спираше на едно място и като поклащаше глава и размахваше опашка, за да се брани от мухите, дремеше с полузакрити очи и с увиснала долна бърна, лъснат от слънцето, все тъй внушителен, едър и хубав.

Горският беше много зает с работа: наглеждаше дали се поставят правилно фигурите, с които отмерваха на кубици готовите дърва, настояваше да се сече ниско до земята и всичко наред, като се запазват само липите, дрянът и плодните дръвчета. Всичко това му струваше много разпавии. Селяните го слушаха, но и поглеждаха сегиз-тогиз към конете. Едрият черен кон на горския всякога привличаше вниманието им и затова много често разговорите се водеха около него. И горският, който беше суетен човек и обичаше да се хвали, неведнъж вече беше разказал историята на коня. Не било лесна работа да го купи от комисията. Конят бил най-хубавият и около него, като орли, се били струпали де що цигани и джамбази имало. Най-после, кое с молби и увещания, кое с хитрост, като нарочно преувеличавал недостатъците му, той успял да го вземе. И тъкмо навреме, защото цели шест месеца, как бил останал пеш. Порано той си имал добро конче, дребно наистина, но живо, бяло като лебед и бързо като сърна. Но това безценно животно станало жертва на лакомията си, защото, след като прекарало една оскъдна зима, още в първите пролетни дни умряло, отровено от лоши треви.

Горският разказваше всичко това не че не беше прежалил първия си кон, а само да покаже, че такава голяма загуба можеше да се изкупи само с такъв кон, какъвто имаше сега: як, здрав и хубав. Същински боеви кон, който не трепваше дори когато той стреляше понякога с кримката си отгоре му. Наистина, конят си имаше някои недостатъци, иначе нямаше да го

бракуват: беше сляп с едното око и накуцваше, но единият недостатък съвсем не го загрозяваше, а другият се забелязваше само при по-бързите алюри.

Мръкваше се, от дърветата се проточиха дълги сенки, по-синьо и по-ведро стана небето, в спокойния въздух по-ясно се чуваха разговорите и по-звънливо ечаха брадвите. Но друг далечен и продължителен шум накара всички да погледнат на север: по бялото шосе, надолу из баиря към воденицата слизаше безкрайна върволица коля, покрити с бели брезенти. Това беше военен обоз. И едвам сега забелязаха, че близо до селото бяха се спрели много войници. Те бяха насядали от двете страни на шосето и почиваха. Вече от няколко дни много войски идеха откъм Добруджа и отиваха някъде към Нови пазар и Шумен.

Засвири тръба и тоя сигнал се поде и повтори на много места по шосето. Войниците станаха, струпяха се отначало в безредни и многобройни купчини, имаше голям шум, но скоро всичко утихна и цялата тая маса изведнъж се прибра и стегна в правилна и дълга колона. Тръгнаха. Отново засвири тръба и, както по-рано, сигналът се поде и повтори едно след друго все по-назад. „По караулите свирят!“ — обясни горският. Всички бяха се насъбрали около него и отпуснали лъскавите си брадви към земята, гледаха към войската. Изведнъж откъм началото на колоната, където в мъглата на слънчевия прах ослепително се появяваха някакви силни блясъци, засвири музика. Във вечерната тишина ясно се разляха металическите звуци, звънтяха медните зильове, бухтяха глухите удари на тъпана и безкрайната колона могъщо се полюляваше в ритъма на крачките. Над главите на войниците ярко блещяха в лъчите на занника набучените на пушките ножове. И пред това зрелище и горският, и дърварите, всички побелели вече хора, всеки един от които имаше по някой син на бойното поле, а в гърдите на самите тях тупаха стари солдашки сърца, тия хора забравиха работата си, стояха и гледаха захласнати.

Но вниманието на всички отново се обърна към коня на горския. Още при първите звукове на тръбите, животното трепна, отдели се от другите коне, пристъпваше неспокойно и се заслушваше. Сега конят беше дошел наблизко, спря се в сечището и наострил уши и високо издигнал главата си, гледаше към шосето. Нищо не беше останало от предишната му апатия, нечакано преобразен, той изглеждаше още по-висок и по-хубав. Нервни тръпки преминаваха по тялото му, лъснато като смола на слънцето, ноздрите му се раздуваха, очите му горяха и гледаха с тоя особен, някак унесен и скръбно-мечтателен поглед, какъвто имат породистите коне. Нова вълна от звуците на музиката ясно се разляха във въздуха, възторжени и призивни. Конят трепна още веднъж, изцвили, с привична и непринудена грация изви шията си, надигна опашка и с бърз тръс се понесе към селото, като все гледаше нататък и цвилеше.

Едвам сега горският разбра опасността. „Гя! Гя! — завика той подире му, като подлагаше фуражката си да го подмами. — Гя, Арап, гя!“ Но конят нито разбираше от тоя език, нито вярваше, че може да има нещо в празната фуражка на горския. Той не се обърна, не го чу. От селото излизаше навалица да посреща войските и звуците на музиката заглъхнаха във високо ура. При тая нова буря конят премина от тръс в галоп, закуца, но бързо се понесе нататък. Горският нахлупи фуражката си и се спусна и той след него.

В гората прекъснатата за малко работа се поде и брадвите отново заечаха. Разпиленият табун си остана край гората и дребните кончета отначало се бяха загледали за минута подир големия черен кон, но както всякога, нищо не разбраха и равнодушно се заловиха да си пасат.

А големият кон продължаваше да препуска през полето. До селото имаше повече от два километра. Това разстояние конят измина твърде скоро и стигна до шосето. Слънцето беше залязло вече и на червеното небе на заника се рисуваха черните редици на колоната. А горският, който беше останал много назад, видя да препуска и да се носи покрай тия редици черният и грамаден силует на коня, а зад него блясъкът на ножовете по пушките ту загасваше, ту пламваше отново. Тъй конят премина надлъж покрай цялата колона, стигна до началото и и се изгуби. Все още свиреше музиката и се чуваше ура.

Беше се стъмнло вече, когато горският, капнал от умора и станал вир-вода, стигна в селото. Всичко беше утихнало, но улиците бяха пълни с войници. И от тях, и от свои познати горският разбра това, за което приказваха сега всички. Конят, след като беше преминал надлъж по колоната, като че беше търсил мястото си, до-де и се спря па няколко крачки от коня, на който яздеше командирът на полка. Опитаха се да го отстраня, но той пак се повърна. Тогава и на командира на полка, и на офицерите, и на войниците стана ясно какъв е тоя кон и какво беше го довело тука. Оставиха го и повече не искаха да му пречат. И като пазеше строго установената дистанция, както неведнъж беше правил това през дългата си служба на адютантски кон, той зае и остана на своето място в тържествения марш на полка през селото.